

Aleksander Smoliński*

Skład oraz przekrój społeczny oddziałów
Frontu Pomorskiego wkraczających na Pomorze
w styczniu i lutym 1920 r.

The composition and social profile of the units of the Pomeranian
Front entering Pomerania in January and February 1920

Die Zusammensetzung und soziale Struktur der Abteilungen
der Pommerschen Front, die im Januar und Februar 1920
in Pommern einmarschierten

Streszczenie. Mimo upływu wielu lat od opisywanych poniżej wydarzeń oraz dość już dzisiaj bogatej literatury dotyczącej tego problemu, nadal brak w polskiej historiografii dostatecznie pełnego i wyczerpującego zagadnienia omówienia udziału polskich sił zbrojnych w operacji przejmowania w styczniu i lutym 1920 r. ziem scedowanych Polsce przez Niemcy na mocy postanowień

* Historyk, profesor zwyczajny doktor habilitowany – pracownik Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zajmuje się historią wojskową, przede wszystkim dziejami broni konnych – kawalerii i artylerii konnej. Ponadto zajmuje się również wojną polsko-sowiecką, Powstaniem Wielkopolskim, dziejami pociągów pancernych Armii Czerwonej, problematyką „broni i barwy” żołnierza polskiego, kostiumologią wojskową i bronioznawstwem, dziejami formacji górskich i tradycjami Wojska Polskiego oraz zagadnieniem dyscypliny wojskowej. Jest autorem ponad 490 publikacji, w tym ośmiu samodzielnych monografii. Ponadto jest też redaktorem czternastu i współredaktorem szesnastu opracowań zbiorowych. ORCID: 0000-0002-2185-8589.

traktatu wersalskiego. Podobnie jest też z opisem ich przekroju społecznego. Znacznie lepiej przedstawiają się natomiast badania dotyczące przebiegu akcji rewindykacyjnej ze stycznia i lutego 1920 r. Dzieje się tak, choć tematyka ta – od czasu do czasu – głównie przy okazji kolejnych rocznic, zdaje się budzić pewne zainteresowanie historyków. Nie inaczej jest również obecnie, gdy trwają obchody stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości państwowej. Dlatego też autor postanowił pokazać możliwie pełny skład oraz przekrój społeczny wojsk Frontu Pomorskiego, które w styczniu i lutym 1920 r. wzięły udział w akcji przejmowania ziem pomorskich przyznanych Polsce na mocy traktatu w Wersalu. Omówił też ich proveniencję, a także wpływ, jaki miała ona na ich stan oraz rzeczywistą wartość bojową w momencie rozpoczynania się akcji rewindykacyjnej. W efekcie tego widoczna jest skala tej wojskowej operacji, która wskazuje, że była to wówczas najważniejsza akcja militarna odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej.

Abstract. Despite the fact that many years have passed since the events described below occurred and the literature on this problem is quite rich, Polish historiography still lacks the complete and comprehensive discussion concerning the issue of the participation of the Polish armed forces in the operations of taking over the territories assigned to Poland by Germany under the provisions of the Versailles Treaty, which took place in January and February 1920. A similar situation takes place with the description of their profile. On the other hand, the research on the process of the revindication actions of January and February 1920 looks much better. Yet, this subject, from time to time – mainly on the occasion of subsequent anniversaries, seems to arouse some interest of historians. It also happens now when the centenary celebrations of Poland regaining independence are taking place.

Therefore, the author decided to show the possibly full composition and social profile of the Pomeranian Front troops, which in January and February 1920 took part in the takeover of Pomeranian lands granted to Poland under the provisions of the Treaty of Versailles. In addition, he also discussed their provenance and the impact they had on their condition and actual combat value at the time the revindication action began. As a result, the magnitude of this military operation is visible, which indicates that it was then the most important military action of the reborn Polish Republic.

Zusammenfassung. Obwohl seit den unten beschriebenen Ereignissen viele Jahre vergangen sind und es heute eine recht reichhaltige Literatur zu diesem Problem gibt, fehlt es in der polnischen historischen Literatur bis heute an einer

ausreichend vollständigen und das Phänomen erschöpfend behandelnden Abhandlung über die Beteiligung der polnischen Streitkräfte an der Operation, bei der im Januar und Februar 1920 die infolge des Versailler Vertrags von Deutschland an Polen abgetretenen Gebiete übernommen wurden. Ähnlich verhält es sich mit der Beschreibung ihres sozialen Querschnitts. Dagegen sieht es bei den Forschungen zum Verlauf der Wiedergewinnungsaktion vom Januar und Februar 1920 wesentlich besser aus. Dies ist so, obwohl diese Thematik von Zeit zu Zeit, hauptsächlich anlässlich von Jahrestagen, ein gewisses Interesse bei den Historikern zu erregen scheint. Nicht anders verhält es sich auch gegenwärtig, während der Feiern zum 100. Jubiläum der Wiedergewinnung der staatlichen Unabhängigkeit durch Polen.

Deshalb hat der Autor auch beschlossen, die möglichst vollständige Zusammensetzung und soziale Struktur der Armeen der Pommerschen Front zu präsentieren, die im Januar und Februar 1920 an der Aktion teilnahmen, bei der die Pommerschen Gebiete übernommen wurden, die Polen durch den Vertrag von Versailles zugesprochen worden waren. Außerdem bespricht er auch ihre Herkunft sowie den Zustand und den tatsächlichen Kampfwert zum Zeitpunkt des Beginns der Wiedergewinnungsaktion. Dadurch wird der Umfang der militärischen Operation sichtbar, der aufzeigt, dass es sich dabei um die damals wichtigste militärische Aktion der wiedergeborenen Polnischen Republik handelte.

Slowa kluczowe: Rzeczpospolita Polska, Wojsko Polskie, Armia Polska we Francji, Front Pomorski, Józef Haller, Józef Dowbor-Muśnicki, traktat wersalski, Pomorze, Wolne Miasto Gdańsk, rewindykacja Pomorza przez Polskę

Keywords: the Republic of Poland, the Polish Army, the Polish Army in France, the Pomeranian Front, Józef Haller, Józef Dowbor-Muśnicki, the Treaty of Versailles, Pomerania, the Free City of Gdańsk, the revindication of Pomerania by Poland

Schlüsselwörter: Republik Polen, Polnische Armee, Polnische Armee in Frankreich, Pommersche Front, Józef Haller, Józef Dowbor-Muśnicki, Versailler Vertrag, Pommern, Freie Stadt Danzig, Rückgewinnung Pommerns durch Polen

Mimo upływu wielu lat od opisywanych poniżej wydarzeń oraz dość już dzisiaj bogatej literatury dotyczącej tego problemu¹, nadal brak w polskiej historiografii dostatecznie pełnego i wyczerpującego omówienia udziału polskich sił zbrojnych w przejmowaniu ziem scedowanych Polsce przez Niemcy na mocy postanowień traktatu wersalskiego². Podobnie jest też z opisem ich przekroju społecznego. Znacz-

¹ Zob. np. *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*, pod red. J. Pajewskiego przy współudziale J. Krasuckiego, G. Labudy, K. Piwarskiego, Poznań 1963; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa-Poznań-Toruń 1981; G. Łukomski, *Problem „korytarza” w stosunkach polsko-niemieckich i na arenie międzynarodowej 1919-1939. Studium polityczne*, Warszawa 2000; *Półwysep Helski. Historia orężem pisana*, pod red. A. Drzewieckiego, M. Kardasa, Gdynia-Hel-Jastarnia-Władysławowo-Puck 2009. Ponadto pewne informacje dotyczące tych zagadnień zawiera również opracowanie: J. R. Godlewski, W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982.

² Wojskowymi i politycznymi aspektami tego zagadnienia wcześniej zajął się P. Hauser, *Przejęcie obszarów byłego zaboru pruskiego przyznanych Polsce Traktatem Wersalskim*, Dzieje Najnowsze, 1973, R.V, nr 3. W artykule tym znalazło się również omówienie dotychczasowej literatury przedmiotu, jaka ukazała się do momentu powstania tego artykułu. Ponadto na ten temat pisali także: B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; oraz A. Smoliński: *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej i artylerii konnej podczas przejmowania ziem północnych przyznanych Polsce na mocy Traktatu Wersalskiego*, Rocznik Grudziądzki, 1998, t. XIII; *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych jej na mocy Traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914-1989*, pod red. A. Stachuli, Słupsk 2002; *Udział Wojska Polskiego w operacji przejmowania ziem północnej i zachodniej Wielkopolski oraz Śląska Średniego przyznanych Polsce na mocy traktatu w Wersalu (styczeń 1920 r.)*, Przegląd Wielkopolski, 2010, R.XXIV, nr 1 (87); *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem dawnych Prus Królewskich i Prus Księżęcych przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, Rocznik Grudziądzki, 2011, t. XIX; *Wkroczenie Wojska Polskiego do Torunia w styczniu 1920 r.*, [w:] *Studia artyleryjskie*, pod. red. M. Giętkowskiego, A. Smolińskiego, Toruń 2011; *Udział byłych Wojsk Wielkopolskich w przejęciu północnej i zachodniej Wielkopolski w styczniu 1920 r.*, Zeszyty Historyczne Muzeum Ziemi Krajeńskiej, 2014, z. 4. Jednakże żadne z tych opracowań, jak dotąd, nie wyczerpuje całkowicie tego problemu. Poza tym niezwykle cennymi wydawnictwami dotyczącymi tego przedmiotu są publikacje: *Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Część II: Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920. Wybór dokumentów wojskowych*. Wstęp, wybór i opracowanie I. Polak, B. Polak, Koszalin 1986; *Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomo-*

nie lepiej przedstawiają się natomiast badania dotyczące przebiegu akcji rewindykacyjnej ze stycznia i lutego 1920 r. Tematyka ta – głównie przy okazji kolejnych rocznic – zdaje się budzić pewne zainteresowanie historyków³. Nie inaczej jest również obecnie, gdy trwają obchody stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości państwowej. Militarne znaczenie tych wydarzeń powoduje, że jest to problematyka warta przeanalizowania. Z racji bowiem długotrwałych przygotowań i wielkości sił zaangażowanych wówczas przez Rzeczpospolitą Polską była to jedna z ważniejszych operacji wojskowych, w jakich brały udział Wojsko Polskie oraz Marynarka Wojenna podczas „wojen o niepodległość i granice” stoczonych przez państwo polskie i jego armię w latach 1918-1921. Tak więc udział polskich sił zbrojnych w przejmowaniu ziem pomorskich w 1920 r. wymaga dalszych badań i poszukiwań źródłowych oraz rzetelnego opisu. Uwaga ta dotyczy zarówno Wojska Polskiego, jak i Marynarki Wojennej, której formacje, maszerując wzdłuż biegu Wisły, dążyły do objęcia należnego Polsce fragmentu bałtyckiego wybrzeża⁴.

Dnia 23 października 1919 r. Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego (dalej NDWP) o swych zamiarach dotyczących kwestii rewinda-

rze w latach 1918-1920. Wybór i opracowanie J. Bełkot i M. Wojciechowski, Toruń 1988; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*. Wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1999.

³ Można też zauważyć, że historycy więcej uwagi poświęcają kwestii przejmowania ziem pomorskich niż terenów północnej i zachodniej Wielkopolski oraz Śląska Średniego, również przyznanych wówczas Rzeczypospolitej – poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: R. Witkowski, *Hel na straży wybrzeża 1920-1939*, Warszawa 1974; H. Kroczyński, *Zaślubiny Polski z morzem*, Koszalin 1989; P. Stawiecki, *Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 2007, t. XLIV (jubileuszowy). Nadal wiele aspektów tych wydarzeń, w tym głównie wojskowych, wymaga dalszych i pogłębionych badań, głównie zaś poszukiwań źródłowych.

⁴ Zob. choćby: R. Dziewałtowski-Gintowt, K. Taube, *Zarys historii wojennej Pułku Morskiego*, Warszawa 1933; J. W. Dyskant, *Wojenne flotyle wiślane 1918-1939*, Warszawa 1997; J. Przybylski, *Marynarze w walce o niepodległość Polski 1918-1920*, Warszawa 1999. Natomiast opracowanie autorstwa kpt. marynarki Karola Taubego oraz por. marynarki Olgierda Żukowskiego (*Zarys historii wojennej flotyli rzecznych*, Warszawa 1931) zawiera jedynie szczątkowe i praktycznie niewiele znaczące informacje o jej udziale w przejmowaniu Pomorza na początku 1920 r.

dykacji ziem przyznanych Polsce w traktacie wersalskim powiadomiło odpowiednich dowódców, czyli stojącego na czele Dowództwa Głównego w Poznaniu i przewidzianego następnie na dowodzącego Frontem Wielkopolskim⁵ gen. broni Józefa Dowbor-Muśnickiego⁶ oraz przewidywanego na dowódcę Frontu Pomorskiego gen. broni Józefa Hallera. Pomiędzy obydwoma te fronty podzielono całość terytoriów podlegających procesowi przejęcia. Jednocześnie obydwaj ci oficerowie otrzymali polecenie opracowania odpowiednich planów operacyjnych w celu sprawnego wykonania tego zadania⁷.

Dowództwo utworzonego 19 października 1919 r. Frontu Pomorskiego stacjonowało w Skierniewicach. Pierwotnie, z chwilą rozpoczęcia operacji przejmowania ziem pomorskich, na mocy rozkazu NDWP z 3 listopada, miało ono podporządkować także formacje podległe dotąd Dowództwu Okręgu Generalnego Pomorze. Ostatecznie jednak podlegały mu one już od 29 listopada 1919 r. Jednakże ze względów praktycznych pod względem gospodarczym nadal zależały od Dowództwa Okręgu Generalnego Poznań. Ta podwójna podległość została zlikwidowana dopiero 17 stycznia 1920 r., gdy Dowództwo Okręgu Generalnego Pomorze zależało już wyłącznie od dowództwa Frontu Pomorskiego⁸.

⁵ Dowództwo Frontu Wielkopolskiego swoją działalność rozpoczęło dopiero 15 XI 1919 r. Wówczas także ukazał się jego pierwszy rozkaz dzienny.

⁶ Stopień gen. broni oficer ten miał na mocy wcześniejszej decyzji Naczelnicy Rady Ludowej. Formalnie jednak zatwierdzono mu go jednak dopiero dekretem Naczelnika Państwa z 21 IV 1920 r., ze starszeństwem z dnia 1 kwietnia tego roku.

⁷ Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, 301.7.27. Pismo Oddziału I NDWP l. dz. 4036/I z 23 X 1919 r.; *Rozkaz Nr 67 Dowództwa Okręgu Generalnego Poznań z 9 czerwca 1920 r. pozycja 1434; Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 76 – dok. Nr 16 – *Rozkaz Nr 1 Dowództwa Frontu Wielkopolskiego z 15 XI 1919 r.*; I. Modelski, *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936, s. 28; P. Bauer, *General Józef Dowbor-Muśnicki 1867-1937*, Poznań 1988, s. 198; S. Aksamitek, *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989, s. 132.

⁸ Dowództwo Okręgu Generalnego Pomorze powstało 19 VIII 1919 r. na mocy odpowiedniego rozkazu Ministerstwa Spraw Wojskowych. Docelowo swym zasięgiem miało objąć teren Prus Zachodnich przyznanych Polsce na mocy traktatu w Wersalu. Pierwszą jego siedzibą był Włocławek, a od października tego roku Inowrocław. Tam

Dowództwo Okręgu Generalnego Pomorze odpowiedzialne było za organizowaną wówczas Dywizję Strzelców Pomorskich, przemianowaną następnie na 16. Dywizję Piechoty⁹. Tworzyły ją Toruński Pułk Strzelców (późniejszy 63. Toruński Pułk Piechoty), Grudziądzki Pułk Strzelców (późniejszy 64. Grudziądzki Pułk Piechoty), Starogardzki Pułk Strzelców (następnie 65. Starogardzki Pułk Piechoty) oraz Kaszubski Pułk Strzelców Pomorskich (następnie 66. Kaszubski Pułk Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego). Natomiast znajdująca się dopiero w fazie organizacji Bateria Zapasowa Artylerii Lekkiej Dywizji Strzelców Pomorskich nie mogła na razie wystawić dla swej macierzystej dywizji żadnego oddziału artylerii¹⁰.

też pozostało ono do początków lutego 1920 r., po czym przeniesiono je do Grudziądza. Jego pierwszym dowódcą mianowano wtenczas gen. ppor. Kazimierza Raszewskiego – zob. *Rozkaz Nr 2 Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze z 3 II 1920 r.*; *Rozkaz Nr 3 Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze z 5 II 1920 r.*; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 48 – dok. Nr 7 – Rozkaz Departamentu I Ministerstwa Spraw Wojskowych z 19 VIII 1919 r. o utworzeniu Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze; *ibid.*, s. 61 – dok. Nr 12 – Rozkaz Ministerstwa Spraw Wojskowych z 3 XI 1919 r. w sprawie podziału kompetencji między Dowództwo Frontu Pomorskiego, Dowództwo Okręgu Generalnego Pomorze i Dowództwo Pomorskiej Dywizji Strzelców; *ibid.*, s. 67-68 – dok. Nr 15 – Instrukcja Sekcji Organizacyjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych z 8 XI 1919 r. w sprawie przejęcia ziem przyznanych Polsce i zarządzeń regulujących podległość Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze; *ibid.*, s. 108 – dok. Nr 21 – Rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wojskowych z 29 XI 1919 r. w sprawie podporządkowania Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze Dowództwu Frontu Pomorskiego; K. Raszewski, *Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920*, Poznań (bez roku wydania), s. 190-191; J. Haller, *Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964, s. 212-213.

⁹ CAW, Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, 301.7.27. Rozkaz Oddział I NDWP l. dz. 4419/I z 3 XI 1919 r.; J. Haller, *Jak wojska polskie zajęły Pomorze. Wspomnienia*, [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, pod red. K. Esden-Tempskiego, Toruń 1930, s. 57-58; *16 Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*, praca zbior., Grudziądz 1929, s. 13-15.

¹⁰ *Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Część I. Rozwój organizacyjny i zjednoczenie z Wojskiem Polskim (marzec-listopad 1919 r.). Wybór dokumentów wojskowych*. Wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1985, s. 137 – dok. Nr 57 – Z rozkazu dziennego Nr 146 Dowództwa Głównego z 30 V 1919 r. w sprawie formowania Toruńskiego Pułku Strzelców; *ibid.*, s. 255-256 – dok. Nr 134 – Z rozkazu dziennego Nr 242 Dowództwa Głównego z 28 X 1919 r. w sprawie petycji delegacji Kaszubów

W tej sytuacji gen. Haller otrzymał możliwość swobodnego dysponowania siłami, które stacjonowały bądź też organizowały się na podległym mu obszarze. Jednakże część wojsk, które miały wejść w skład dowodzonego przez niego frontu, a mianowicie 11. Dywizja Piechoty (dawna 2. Dywizja Strzelców Polskich Armii Polskiej we Francji), 42. Pułk Strzelców Kresowych (dawny 1. Pułk Instrukcyjny Grenadierów-Woltyżerów Armii Polskiej we Francji)¹¹ oraz 3. Pułk Strzelców Podhalańskich (dawny 2. Pułk Instrukcyjny Grenadierów-Woltyżerów Armii Polskiej we Francji)¹² i 2. Pułk Szwolężerów, miała dopiero na-

do Naczelnika Państwa; A. Tomaszewski, *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 5, 9; K. Rogaczewski, *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 5, 7; L. Proskurnicki, *Zarys historii wojennej 65-go Starogardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 5; W. Jankiewicz, *Zarys historii wojennej 66-go Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1929, s. 3, 8-9; M. Wiśniewski, *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929, s. 4-5; A. Tomaszewski, *Zarys historii 63 Toruńskiego Pułku Piechoty*, [w:] *Jednodniówka w 10-letnią rocznicę 63 PP Toruńskiego. 8 V 1919 – 8 V 1929*, Toruń 1929, s. 11-12; J. Krzyś, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993, s. 3-4; tenże, *65 Starogardzki Pułk Piechoty*, Pruszków 1994, s. 3; tenże, *16 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998, s. 3; S. Krasucki, *Sześćdziesiąty Szósty Kaszubski*, Chełmno 1998, s. 19-22; M. Hirs, *Nieustraszeni. 66 Kaszubski Pułk Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego 1919-1939*, Gdańsk 2017, s. 16 i passim.

¹¹ Po powrocie do Polski od 13 VIII 1919 r. był to „13 Pułk Strzelców” przemianowany następnie, 6 IX, na „150 Pułk Strzelców Kresowych”, a 4 X 1919 r. na „42 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych”. W omawianym tutaj okresie pułk funkcjonował jednak jako „42 Pułk Strzelców Kresowych” – zob. *Dodatek Tajny do Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr 12 z 25 X 1919 r. pozycja 125*; J. Żoła (Zarys historii wojennej 42-go Pułku Piechoty, Warszawa 1929, s. 8-9), który podaje, iż 29 I 1920 r., a więc już w trakcie trwania operacji zajmowania Pomorza, otrzymał on nazwę „42 Białostocki Pułk Piechoty”. Ponadto zob. także: A. Dobroński, K. Filipow, *„Dzieci Białostockie”*. 42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, Białystok 1993, s. 10-11; tenże, *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, Białystok 1996, s. 3-6.

¹² Ten hallerowski pułk po powrocie do kraju, 19 VII 1919 r., przemianowano na „14 Pułk Strzelców”, a 24 IX na „151 Pułk Strzelców Kresowych”, po czym 4 X 1919 r. na „3 Pułk Strzelców Podhalańskich” – zob. *Dodatek Tajny do Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr 12 z 25 X 1919 r. pozycja 125*; O. Dąbrowski, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1929, s. 27; W. B. Moś, *Strzelcy podhalańscy*, Kraków 1989, s. 12; tenże, *3 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1992, s. 3-4.

dejsć z różnych odcinków istniejącego wcześniej Frontu Przeciwniemieckiego¹³.

Tymczasem w momencie rozpoczęcia prac nad planem przejścia Pomorza 11. Dywizja Piechoty znajdowała się na pograniczu polsko-śląskim i w skład Frontu Pomorskiego miała wejść dopiero bezpośrednio przed rozpoczęciem operacji rewindykacyjnej. Tworzyły ją wówczas 46. Pułk Strzelców Kresowych (były 4. Pułk Strzelców Polskich)¹⁴, 47. Pułk Strzelców Kresowych (dawny 5. Pułk Strzelców Polskich)¹⁵ oraz 48. Pułk Strzelców Kresowych (były 6. Pułk Strzelców Polskich)¹⁶.

¹³ CAW, Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, 301.7.30. Rozkaz Operacyjny Nr 2 dowództwa Frontu Pomorskiego z 24 XI 1919 r. Zob. także: *Front Przeciwniemiecki. Wybór dokumentów wojskowych*. Wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1990, oraz P. Łossowski, *Groźba agresji niemieckiej na Polskę w 1919 r.*, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1961, R.VI, nr 2; tenże, *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na Wschodzie w obliczu Traktatu Wersalskiego. Marzec-czerwiec 1919 roku*, Warszawa 1976.

¹⁴ Jego antenatem był sformowany w listopadzie 1918 r. we Włoszech z Polaków z armii austro-węgierskiej przebywających w obozach jenieckich w Santa Maria Capua Vetere i Casagiove 1. Pułk Strzelców Polskich imienia generała Dąbrowskiego. Była to jedna z formacji dowodzonej przez gen. Hallera Armii Polskiej, która na teren Francji przewieziona została w styczniu 1919 r. Nazwę na 46. Pułk Piechoty Strzelców Kresowych zmieniono mu już po powrocie do Polski, mianowicie 1 IX 1919 r. Ostatecznie 1 X 1921 r. przemianowano go na 5. Pułk Strzelców Podhalańskich – szerzej zob. W. Wyzina, *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1928, s. 5-7, 25; W. Moś, *5 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1996, s. 3-5, 12.

¹⁵ Antenatem tego oddziału był I Batalion 2. Pułku Strzelców imienia Tadeusza Kościuszki sformowany 4 XII 1918 r. z Polaków jeńców przebywających we włoskiej niewoli w obozie Santa Maria Capua Vetere, który w styczniu 1919 r. przetransportowano do Francji, gdzie jego szeregi uzupełnili Polacy z armii niemieckiej przebywający w niewoli francuskiej i brytyjskiej oraz Polacy ochotnicy z Ameryki Północnej. Brakujących oficerów i podoficerów przydzielono z armii francuskiej. Już po powrocie Armii Polskiej do kraju dnia 8 IX 1919 r. przemianowano go na 47. Pułk Strzelców Kresowych, a 10 X 1921 r. na 6. Pułk Strzelców Podhalańskich – obszerniej zob. J. Synoś, *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1928, s. 3, 5-6; R. Osieński, *6 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1996, s. 3-4, 14.

¹⁶ W ramach Armii Polskiej we Francji oddział sformowano dopiero 5 III 1919 r. Pułk składał się głównie z Polaków jeńców z dawnej armii niemieckiej oraz Polaków – ochotników przybyłych z Ameryki i żołnierzy przybyłych z Murmania. Początkowo

Ponadto we wrześniu 1919 r. do dywizji tej przydzielono również 49. Pułk Strzelców Kresowych (dawny 7. Pułk Strzelców Polskich Armii Polskiej we Francji), który od lipca, w składzie 3. Dywizji Strzelców Polskich, walczył na froncie przeciwsowieckim, skąd powrócił dopiero 24 grudnia 1919 r. i stanął w okolicach Mławy. Jednakże epidemia tyfusu, która wybuchła w pułku, spowodowała, iż ostatecznie nie wziął on udziału w operacji pomorskiej. W trakcie jej trwania, również wskutek panującej jednocześnie wśród koni nosacizny i świerzbu, na oddział nałożona została kwarantanna, która trwała aż do 12 lutego 1920 r. Ostatecznie też 24 marca tego roku pułk wcielony został do 65. Starogardzkiego Pułku Piechoty¹⁷.

Artylerię 11. Dywizji Piechoty tworzył w tym czasie 11. Kresowy Pułk Artylerii Polowej (były 2. Pułk Artylerii Polowej Armii Polskiej we Francji)¹⁸. Ponadto podczas pobytu na Froncie Śląskim dyspono-

praktycznie całą jego kadrę dowódczą (oficerowie) oraz instruktorską (podoficerowie) stanowili Francuzi przydzieleni z armii francuskiej. Po przybyciu w maju 1919 r., do Polski dnia 1 IX oddział przemianowano na 48. Pułk Piechoty Strzelców Kresowych – zob. K. Galicz, *Zarys historii wojennej 48-go Pułku Piechoty Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928, s. 3-5; H. Seńczyszyn, *48 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2015, s. 3-4.

¹⁷ L. Proskurnicki, op. cit., s. 8-10; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 116. Pułk ten nie miał nic wspólnego z późniejszym, pokojowym 49. Huculskim Pułkiem Strzelców (należącym do 11. Karpackiej Dywizji Piechoty), którego antenatami byli 3. Pułk Instrukcyjny Grenadierów-Woltyżerów byłej Armii Polskiej we Francji, przemianowany po powrocie do kraju na 15. Pułk Strzelców Piesznych, a następnie na 149. Pułk Piechoty Strzelców Kresowych, po czym ostatecznie na 49. Pułk Piechoty walczący w 18. Dywizji Piechoty – zob. J. Fuglewicz, *Zarys historii wojennej 49 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; *Księga chwały piechoty*, pod red. E. Quiriniego, Warszawa 1939, oraz R. Brykowski, *49 Huculski Pułk Strzelców*, Pruszków 1992.

¹⁸ Jego organizacja w ramach Armii Polskiej we Francji rozpoczęła się w marcu 1919 r. i składała się z Polaków jeńców z byłych armii zaborczych oraz oficerów delegowanych z Wojska Polskiego. Ostatecznie poza Francuzami jego pierwotną kadrę oficerską stanowili byli Murmańczycy, legionści z dawnych Legionów Polskich, a także oficerowie z byłej Armii Rosyjskiej oraz austro-węgierskiej i niemieckiej. W maju 1919 r. pułk znalazł się w kraju, gdzie latem tego roku jego kadrę uzupełnili oficerowie artylerii z 4. Dywizji Strzelców Polskich gen. ppor. Lucjana Żeligowskiego. Dnia 1 IX 1919 r. przemianowano go na 11. Kresowy Pułk Artylerii Polowej – szerzej

wała ona także 1. Baterią wojennego 11. Pułku Artylerii Ciężkiej (dawna 10. Bateria 1. Pułku Artylerii Ciężkiej Armii Polskiej we Francji¹⁹). Wydaje się, że tak stosunkowo skromne wsparcie artyleryjskie wynikało z przekonania polskich naczelnych władz wojskowych, iż przejmowania Pomorza odbędzie się bez konieczności użycia siły²⁰.

Pozostałe formacje miały natomiast przybyć ze składu wojsk walczących na Wschodzie z Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną, jak choćby trzy pułki jazdy²¹, z których zamierzano sformować brygadę

zob. choćby: F. Hejnar, *Zarys historii wojennej 22-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929, s. 3-5, 7; R. Osiński, *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1993, s. 3-5.

¹⁹ Historia tej baterii jest dość skomplikowana. Również ona powstała bowiem w ramach Armii Polskiej we Francji w oparciu o jeńców Polaków pochodzących głównie z piechoty armii cesarskich Niemiec oraz z armii austro-węgierskiej, którzy znaleźli się w niewoli francuskiej i włoskiej. Kolejną grupę ochotników stanowili Polacy, obywatele USA, po zakończeniu Wielkiej Wojny zdemobilizowani z armii amerykańskiej. Oficerowie pochodzili natomiast z byłych armii zaborczych, a także z Armii Polskiej we Francji, z Korpusów Polskich w Rosji oraz z armii USA. Początkowo jednak podstawę kadry dowódczej stanowili Francuzi. Powstawała ona po 24 III 1919 r. jako część polskiego 1. Pułku Artylerii Ciężkiej formowanego przy francuskim 229. Pułku Artylerii. Po przybyciu do Polski pułk ten został formalnie rozformowany, a z jego baterii utworzono 113. Pułk Artylerii Polowej oraz 1. Baterię 16. Pułku Artylerii Polowej. Jednocześnie z dniem 1 IX 1919 r. dowództwo I Dywizjonu przeformowano na dowództwo I Dywizjonu 11. Pułku Artylerii Ciężkiej. W styczniu 1920 r. dotarła do niego sformowana w Wogezach 10. Bateria 1. Pułku Artylerii Ciężkiej Armii Polskiej we Francji, która stała się wówczas 1. Baterią 11. Pułku Artylerii Ciężkiej. Jej przemianowanie nastąpiło jednak już 1 IX 1919 r. W 1921 r. weszła ona w skład pokojowego 10. Pułku Artylerii Ciężkiej – obszerniej zob. chociażby: T. Strutyński, *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1930, s. 23-27; P. Zarzycki, *10 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2005, s. 5-9.

²⁰ *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 82-88 – dok. Nr 17 – Dyslokacja wojsk Frontu Pomorskiego zestawiona 20 XI 1919 r. przez dowództwo frontu dla NDWP w Warszawie; K. Galicz, op. cit., s. 5, 8; W. Wyżina, op. cit., Warszawa 1928, s. 6-7; J. Synoś, op. cit., s. 6, 8-9; F. Hejnar, op. cit., s. 3, 6-8; A. Sadliński, *Zarys historii wojennej 24-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1930, s. 3, 7-8; T. Strutyński, op. cit., s. 26-27; W. Moś, *5 Pułk Strzelców Podhalańskich*, s. 3-5; R. Osiński, *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, s. 3-6; tenże, *6 Pułk Strzelców Podhalańskich*, s. 3, 7; P. Zarzycki, *10 Pułk Artylerii Ciężkiej*, s. 5-6.

²¹ Pierwotnie z każdego z frontów walczących na Wschodzie planowano przerzucić tam po jednym pułku tej broni. Miały to być 3. Pułk Ułanów z Frontu Litewsko-Białoruskiego, 1. Pułk Ułanów Krechowieckich z Frontu Wołyńskiego oraz 12. Pułk Ułanów Podolskich z Frontu Galicyjskiego. O wyborze tych właśnie oddziałów zade-

jazdy („grupę kawalerii”). Ponadto w skład wojsk podległych generałowi Józefowi Hallerowi weszły również Flotylla Wiślana i Batalion Morski²² oraz wiele innych drobniejszych formacji różnych broni.

5. Brygada Jazdy znalazła się w składzie wojsk Frontu Pomorskiego wskutek rozkazu NDWP z 21 października 1919 r., na mocy którego należało sformować trzypułkową brygadę jazdy przeznaczoną do dyspozycji gen. Hallera. W tym celu z Frontu Wołyńskiego miały odejść dowództwo 5. Brygady Jazdy z płk. Stefanem Suszyńskim oraz 1. Pułk Ułanów Krechowieckich, a z Frontu Galicyjskiego 12. Pułk Ułanów Podolskich. Natomiast 2. Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich miał przybyć do niej z Frontu Południowo-Zachodniego.

Transport 1. Pułku Ułanów Krechowieckich oraz dowództwa 5. Brygady Jazdy odbył się pomiędzy 26 i 28 października 1919 r. i w dniu następnym pułk stanął w Ciechocinku, gdzie pozostał aż do stycznia roku następnego. Ten długi czas, podczas którego pozostawał on na martwym operacyjnie froncie, wykorzystano na uzupełnienie różnorodnych braków oraz na intensywne szkolenie składu osobowego oddziału, a przybycie z Tarnowa szwadronu marszowego pozwoliło zwiększyć jego stan liczebny. Jednocześnie jednak do Szkoły Podchorążych odeszli ułani mający cenzus naukowy, umożliwiając im uzyskanie najpierw stopni podchorążych, a następnie pierwszych stopni oficerskich.

Natomiast 28 października 1919 r. z Tarnopola na Kujawy odjechał 12. Pułk Ułanów Podolskich, który dotarł tam 30 października i został rozmieszczony we wsiach w okolicy Służewa i Aleksandrowa Kujawskiego. Także i ten oddział pozostał tam do stycznia 1920 r.

Mniej więcej w tym samym czasie na Kujawy ze Śląska odszedł 2. Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich, który został rozmieszczony po-

cydowały ich dyslokacja oraz łatwość transportu w potrzebnym kierunku. Ponadto znajdowały się one wówczas w stosunkowo dobrym stanie organizacyjnym i zdaniem władz wojskowych, w porównaniu z innymi pułkami tej broni, były nieźle wyekwipowane. Ostatecznie jednak ten pierwszy z nich zastąpiony został przez 2. Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich, który bardziej w sensie formalnym niż rzeczywistym wraz z 1. Pułkiem Ułanów tworzył jedną brygadę. Na temat rzeczywistej sytuacji polskiej jazdy samodzielnej tego okresu – zob. A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999, s. 268 i passim.

²² J. W. Dyskant, op. cit., s. 53-54; J. Przybylski, op. cit., s. 17-18.

szczególными szwadronami w okolicach Lipna. Stacjonowały one tam do stycznia roku następnego.

Tak więc od początku listopada 1919 r. płk Suszyński dysponował trzema pułkami jazdy. Wszystkie składały się z czterech szwadronów liniowych, szwadronów karabinów maszynowych i technicznego. Napływające uzupełnienia oraz panujący spokój na tym froncie powodowały, że były one stosunkowo liczebne i dysponowały dostateczną ilością czasu na podniesienie poziomu wyszkolenia. Przykładem może być tutaj 2. Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich (tab. 1)²³.

Tabela 1. Stan liczebny 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich oraz jego zmiany w listopadzie i grudniu 1919 r.

Data	Oficerowie	Procent stanu etatowego	Podoficerowie i szwoleżerowie	Procent stanu etatowego	Konie			Kaemy	Procent etatowej liczby kaemów
					W	T oraz J	Procent etatowej liczby koni		
11 XI	$\frac{30}{23}$	$\frac{73,1\%}{56\%}$	$\frac{925^1}{695}$	$\frac{75\%}{56,6\%}$	695 ²	151 ³	67,2%	9	112,5%
9 XII	$\frac{31}{25}$	$\frac{75,6\%}{60,9\%}$	$\frac{919^2}{704}$	$\frac{74,9\%}{57,4\%}$	722 ⁴	148 ⁴	69,1%	9	112,5%

Uwaga: W liczniku stan żywnościowy, w mianowniku stan bojowy. W – konie wierzchowe, T – konie taborowe, J – konie juczne.

¹ W tym odpowiednio 116 i 86 podoficerów.

² W tym odpowiednio 120 i 92 podoficerów.

³ Stan bojowy koni to 656 wierzchowych i 75 taborowych.

⁴ Stan bojowy koni to 690 wierzchowych i 73 taborowe.

Źródło: Opracowanie własne autora na podstawie: CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Generalny Inspektorat Jazdy, 300.25.16. Raporty stanu ogólnego 2. Pułku Szwoleżerów z 11 XI 1919 r. oraz z 9 XII 1919 r.

²³ Stany pułku nie obejmowały kadry i rekrutów służących w jego Szwadronie Zapasowym we Włocławku.

Należy przypuszczać, że podobnie było też w pozostałych pułkach 5. Brygady Jazdy. Nie oznacza to jednak, że nie odczuwano wtenczas żadnych braków, a wszystkie problemy od razu zostały rozwiązane. Świadczy o tym choćby pismo Generalnego Inspektora Jazdy ze stycznia 1920 r., w którym prosi Dowództwo Okręgu Generalnego Lublin o wysłanie do 12. Pułku Ułanów z jego Szwadronu Zapasowego dwóch oficerów. Tego bowiem żądało dowództwo Frontu Pomorskiego.

Szeregi wszystkich trzech wymienionych powyżej pułków jazdy w znacznej części nadal wypełniali wówczas ochotnicy, którzy trafili tam w ostatnich tygodniach 1918 r. (głównie po 11 listopada) oraz w pierwszych tygodniach roku następnego. W większości była to pochodząca z Królestwa Polskiego i z zachodniej Małopolski, jak również z Kresów, młodzież ziemiańska oraz inteligencka – studenci i gimnazjaliści, a po części także młodzież chłopska. Wśród ochotników najmniej było wówczas różnych pracowników najemnych, w tym robotników. Zmiany nastąpiły, gdy na wiosnę 1919 r. władze wojskowe wprowadziły pobór przymusowy, w wyniku którego sukcesywnie zaczął się zmieniać stosunek ochotników do poborowych na niekorzyść tych pierwszych. Niemniej nadal znacząca liczba ochotników pozytywnie wpływała na wysokie morale obydwu tych pułków jazdy.

Natomiast korpus oficerski oraz podoficerski 1. i 12. Pułków Ułanów w zdecydowanej większości pochodził z Korpusów Polskich w Rosji, a tym samym składał się z ludzi, którzy wcześniej – przed listopadem 1917 r. – służyli w Armii Rosyjskiej²⁴. Podobnie było też w przypadku 1. Baterii 5. Dywizjonu Artylerii Konnej²⁵.

²⁴ Oprócz części wcześniej oraz dalej cytowanej literatury zob. również: M. Mińkowski, *Wspomnienia i zapiski o 12 Pułku Ułanów Podolskich. Anglia 1948 r.*, [w:] *12 Pułk Ułanów Podolskich. Wspomnienia i materiały*. Opracowali i opatrzyli komentarzami R. Gałaj-Dempniak, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak, Grajewo 2018, s. 30 i passim; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, s. 50 passim. Termin „Armia Rosyjska” (Русская Армия), który był wówczas nazwą własną, w opracowaniu tym będzie pisany dużymi literami. Podobnie czyniła zresztą, i nadal czyni, znaczna część historyków rosyjskich – zob. choćby: *Военный энциклопедический словарь*. Редакционная коллегия: А. П. Горкин, В. А. Золотарев, В. Л. Манилов, В. И. Милованов, Москва 2002, s. 1342-1345, a także: *Хрестоматия по русской военной истории*. Составил Л. Г.

Nieco odmiennie sytuacja wyglądała natomiast w 2. Pułku Szwoleżerów, którego kadry w większości stanowili oficerowie i podoficerowie pochodzący z byłego 2. Pułku Ułanów Legionów Polskich, a szeregowcy ochotnicy początkowo rekrutowali się głównie z obszarów zachodniej części Małopolski²⁶.

W składzie 5. Brygady Jazdy, o czym już wspomniano, znalazła się także 1. Bateria 5. Dywizjonu Artylerii Konnej. 23 października 1919 r., mimo iż miała liczne braki, otrzymała ona w Staszowie rozkaz pogotowia marszowego. Dwa dni później jej działa zostały wysłane marszem, a ludzie i wozy kolejką wąskotorową do Jędrzejowa, dokąd specjalnym pociągiem z Warszawy przybyło uzupełnienie broni, sprzętu i wyposażenia oraz 200 koni. Jednakże mimo tych gorączkowych przygotowań nadal brakowało szabel, telefonów oraz biedek do nich, a także wielu innych akcesoriów, które miały być dośłane już do jej nowego miejsca postoju.

Mimo to 27 października bateria (4 oficerów, 1 podchorąży, 188 podoficerów i kanonierów oraz 199 koni) odjechała transportem kole-

Безкровный, Москва 1947; А. А. Керсновский, *История Русской Армии*, Москва 1999.

²⁵ Bateria ta nie była wówczas pod tym względem jakimś szczególnym wyjątkiem – szerzej zob. chociażby: W. Płotnicki, *Zarys historii wojennej 5-go Dywizjonu Artylerii Konnej*, Warszawa 1929, s. 5; A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r.*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, (Warszawa) 1994, t. XXXVI, s. 181; tenże, *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema*, (Toruń) 1997, R. XXX, nr 11, s. 407 i passim; tenże, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014, s. 227 i passim; P. Zarzycki, *5 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001, s. 3.

²⁶ Poza częścią wcześniej oraz niżej cytowanej literatury zob. także: R. Żaba, *Wspomnienia z lat ubiegłych (od 1864 do 1937)*. Wprowadzenie i opracowanie naukowe P. S. Szlezynger, Kraków – bez roku wydania, s. 326 i passim; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, s. 24 i passim; tenże, *Formowanie jazdy polskiej przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, *Studia Historyczne*, (Kraków) 2000, R. XLIII, z. 3 (170), s. 417 passim.

jowym do Włocławka. W jej skład wchodziły wtedy 4 działa z jaszczami, 2 kaemy i 14 wozów. Po przybyciu do Włocławka i zakwaterowaniu w koszarach na Kokoszcze 1. Bateria 5. Dywizjonu Artylerii Konnej otrzymała brakujący ekwipunek, po czym z rozkazu dowództwa 5. Brygady Jazdy 13 listopada odeszła do Ciechocinka, gdzie pozostała do stycznia 1920 r.

Podczas pobytu w nowym miejscu postoju w jej szeregach służyło, między innymi, 18 podoficerów oraz 175 kanonierów. Czas, jaki pozostał do momentu wymarszu na Pomorze, jej dowództwo wykorzystało na intensywne szkolenie ludzi i koni oraz na dokładne uporządkowanie sprzętu. Pod Aleksandrowem Kujawskim odbyły się także manewry baterii z udziałem 1. i 12. Pułków Ułanów²⁷.

Tak więc w końcu października 1919 r. na Kujawach pod rozkazami dowódcy 5. Brygady Jazdy płk. Suszyńskiego zgrupowano trzy pułki jazdy oraz jedną baterię artylerii konnej. Stan organizacyjny jej służb

²⁷ CAW, Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, 301.7.23. Pismo Szefa Oddziału III Sztabu Generalnego WP № 4656/III z 19 X 1919 r.; *ibid.*, Rozkaz szefa Oddziału I NDWP l. dz. 3906 z 21 X 1919 r.; *ibid.*, 301.7.26. Meldunek dowództwa Frontu Galicyjskiego l. Op. 6559 z 28 X 1919 r.; *ibid.*, Pismo szefa Oddziału I NDWP l. dz. 4242 z 5 XI 1919 r.; *ibid.*, Meldunek Generalnego Inspektora Artylerii l. dz. 700/285 Tjn. z 30 X 1919 r.; *ibid.*, Wykaz stanu dowództwa 1 Baterii 5 Dywizjonu Artylerii Konnej l. dz. 1789 z 24 XI 1919 r.; *ibid.*, 301.7.39. Pismo Generalnego Inspektora Jazdy № 395/II z 15 I 1920 r.; CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Generalny Inspektorat Jazdy, 300.25.16. Raporty stanu ogólnego 2 Pułku Szwoleżerów z 11 i 25 XI 1919 r. oraz z 9 XII 1919 r.; *Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918-1920*, s. 80-118; R. Morcinek, *Dowództwa brygad kawalerii*, [w:] *Spis władz wojskowych 1918-1921*, Archiwum Wojskowe, Warszawa 1936 (maszynopis w zbiorach CAW); T. Łękawski, *Kronika 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, 1959 – bez miejsca wydania (zbiory Biblioteki Głównej UMK), s. 22, 26; J. Turkiewicz, *Zarys historii wojennej 12-go Pułku Ułanów Podolskich*, Warszawa 1928, s. 17-18; A. Wojciechowski, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1929, s. 33-34; A. Mniszek, K. Rudnicki, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929, s. 24; W. Płotnicki, *op. cit.*, s. 9-10; J. Litewski, W. Dziewanowski, *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932, s. 246, 251; K. L. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914-1939*, Londyn 1975, s. 86; *Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809-1947*. Praca zbior. pod red. A. Hlawatego, Londyn 1982, s. 55-57; A. Smoliński, *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej i artylerii konnej podczas przejmowania*, s. 65-67.

nie różnił się zapewne zbyt od tego, czym dysponowała ona we wrześniu na Froncie Wołyńskim i nadal *O. de B.* tej wielkiej jednostki wymagało licznych uzupełnień materiałowych – jak choćby umundurowania i oporządzenia dla ludzi i koni – oraz personalnych. Jednakże długi okres braku działań operacyjnych, jaki zapanował na Froncie Pomorskim, stwarzał możliwości zmiany tej niekorzystnej sytuacji.

Natomiast stan przygotowań pozostałych sił, które miały się znaleźć pod rozkazami gen. Hallera podczas operacji pomorskiej na przełomie lat 1919 i 1920, wyglądał następująco: jak już wcześniej wspomniano, w końcu 1919 r. trwało tworzenie Dywizji Strzelców Pomorskich oraz formowanie wchodzących w jej skład pułków strzelców. Większość z nich, mimo ich przeznaczenia, organizowano eksterytorialnie, na obszarze administrowanym najpierw przez Dowództwo Główne w Poznaniu, a następnie przez Dowództwo Okręgu Generalnego Poznań. Dlatego też część ochotników kierowano do Inowrocławia²⁸.

Pierwotnie planowano, iż do czasu rozpoczęcia działań na Pomorzu zostaną sformowane jedynie ich kadry, które będą następnie uzupełnione wcielonymi do nich byłymi członkami Organizacji Wojskowej Pomorza, którą na krótko przed wkroczeniem Wojska Polskiego sformowano na Straż Ludową. Kolejnym źródłem uzupełnień miał być pobór przeprowadzony na zajętych terenach. Liczono również na zaciąg ochotniczy mężczyzn przybywających na obszar objęty działaniami powstańczymi. Tymczasem liczba tych ostatnich, przekradających się w końcu 1919 r. przez linię demarkacyjną na stronę polską, podobnie zresztą jak wcześniej²⁹, była tak duża, iż kadry te, w przypadku niektórych pułków, zaczęły się dość szybko rozrastać.

Wywołało to sprzeciw Ministerstwa Spraw Wojskowych, które nie dysponowało w tym czasie odpowiednią ilością środków materialnych

²⁸ B. Makowski, op. cit., s. 17-18; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, s. 176-182, 193-194.

²⁹ Według danych Dowództwa Głównego w Poznaniu na dzień 14 VIII 1919 r. w szeregach Wojsk Wielkopolskich służyło 22 oficerów, 204 podoficerów oraz 973 szeregowców („żołnierzy”), czyli 1199 żołnierzy pochodzących z terenu Prus Zachodnich. Wśród nich sporą grupę stanowiła młodzież gimnazjalna. Według niektórych autorów do służby zgłaszali się również ochotnicy niemówiący po polsku – zob. choćby: K. Rogaczewski, op. cit., s. 6.

niezbędnych do formowania nowej wielkiej jednostki piechoty³⁰. W listopadzie 1919 r. instytucja ta wydała zakaz dalszego werbunku ochotników, a nawet odesłała część już przybyłych na terytorium nadal znajdujące się pod kontrolą Niemiec. Stanowisko takie wywołało zrozumiały sprzeciw NDWP, które tłumaczyło go troską o los ochotników powracających do domu i szykanowanych przez władze niemieckie. Akcja werbunkowa trwała więc nadal, choć liczba chętnych do służby w Wojsku Polskim, a pochodzących spoza niemieckiego kordonu, zmalała³¹.

Oficerów oraz starszych podoficerów, którzy mieli przeprowadzić organizację tych oddziałów oraz wyszkolić zgłaszających się ochotników, wydzielono z szeregów Wojsk Wielkopolskich. W przypadku tej pierwszej grupy, podobnie jak dowódca dywizji płk Stanisław Skrzyński³², w większości pochodzili oni z szeregów byłej Armii Rosyjskiej i Korpusów Polskich w Rosji, głównie zaś z I Korpusu Polskiego. Część oficerów wcześniej służyła w armii cesarskich Niemiec. Byli to jednak wyłącznie oficerowie niższych stopni, przy czym podporucznikami mianowano też niektórych wysłużonych i posiadających spore doświadczenie frontowe starszych podoficerów³³. Natomiast etaty młod-

³⁰ Warto pamiętać, że pierwszy konflikt pomiędzy Dowództwem Głównym Sił Zbrojnych byłego Zaboru Pruskiego, a warszawskimi Ministerstwem Spraw Wojskowych i NDWP o tę kolejną wielką jednostkę piechoty miał miejsce już latem 1919 r., kiedy to, 30 lipca, gen. Dowbor-Muśnicki wydał rozkaz o formowaniu Dywizji Strzelców Pomorskich – szerzej na ten temat zob. *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 16-17.

³¹ CAW, Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, 301.7.23. Rozkaz szefa Oddziału I NDWP l. dz. 3907/I z 22 X 1919 r.; *ibid.*, 301.7.27. Pismo szefa Oddziału I NDWP l. dz. 4119/I dotyczące działań organizacyjnych prowadzonych na terenie Prus Zachodnich; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 46-47 – dok. Nr 6 – Spis oficerów i liczba żołnierzy pochodzących z Prus Zachodnich zestawione 14 VIII 1919 r. przez Dowództwo Główne w Poznaniu dla Oddziału V NDWP w Warszawie; A. Szpręga, *Organizacja Wojskowa Pomorza (Okręg Kaszubski)*, [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, s. 32; P. Hauser, *op. cit.*, s. 9-10.

³² Zob. T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generalowie Polski niepodległej*. Wydanie uzupełnione i poprawione, Warszawa 1991, s. 165; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 306-307.

³³ Szerzej o tych kwestiach zob. choćby: B. Polak, *op. cit.*, s. 117 i *passim*. Ponadto: L. Proskurnicki, *op. cit.*, s. 5, a także: M. Rezler, *Ogólny zarys organizacji piechoty*

szych podoficerów należało zapelnąć drogą mianowania na te stopnie i funkcje odpowiednio przeszkolonych strzelców.

Dowódcą Toruńskiego Pułku Strzelców, który początkowo traktowano jako kadrę dla całej Dywizji Pomorskiej³⁴, został kpt. Władysław Koczorowski. Już w sierpniu 1919 r. oddział składał się z trzech batalionów liczących po cztery kompanie strzeleckie oraz kompanię ckm każdy. Ponadto sformowano też Pluton Telefoniczny oraz tabory. Pułk traktowano jako kadrę dla całej Dywizji Pomorskiej i dlatego wydzielono z niego zawiązki dla pozostałych trzech jej pułków. Ponadto służący w nim kawalerzyści odeszli do 4. Pułku Ułanów Nadwiślańskich³⁵, a artylerzystów przeniesiono następnie do artylerii polowej formowanej dla tej wielkiej jednostki piechoty. Mimo to napływ licznych ochotników spowodował, iż w drugiej połowie 1919 r. liczył on już 12 oficerów oraz 1886 podoficerów i strzelców. Jednocześnie we wrześniu, w Inowrocławiu, przystąpiono do tworzenia jego Batalionu Zapasowego dowodzonego przez kpt. Bohdana Hulewicza³⁶.

Jednocześnie jednak wobec szczupłości inowrocławskich obiektów koszarowych, które obok powstającego w tym mieście 5. Pułku Strzelców Wielkopolskich³⁷ i Grudziądzkiego Pułku Strzelców nie były w

wielkopolskiej w latach 1918-1919, [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przyczynki)*, pod red. B. Polaka, Kościan 1975.

³⁴ A. Tomaszewski, *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, s. 5-7. W związku z tym 11 VI 1919 r. wcielono do niego liczący 3 kompanie strzelców oraz kompanię kaemów Batalion Czarnkowski kpt. Stefana Meissnera, który wcześniej sformowano z Wielkopolan – ochotników pochodzących z okolic Czarnkowa i Szamotuł. Część ze służących w jego szeregach żołnierzy trafiła następnie do kolejnych pułków strzelców Dywizji Pomorskiej. Zob. także: P. Dymek, *63 Toruński Pułk Piechoty*, Pruszków 2016.

³⁵ Czyli do późniejszego 18. Pułku Ułanów Pomorskich – szerzej zob. choćby: M. Kłopotowski, J. Dobiecki, *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Ułanów Pomorskich*, Warszawa 1929; W. Błaszczuk, *18 Pułk Ułanów*, Pruszków 1996.

³⁶ Fakty te nie znalazły, niestety, żadnego odzwierciedlenia w pamiętnikach B. Hulewicza (zob. *Wielkie wczoraj w małym kręgu*, Warszawa 1973).

³⁷ Na temat dziejów tej formacji, czyli późniejszego 59. Wielkopolskiego Pułku Piechoty szerzej choćby: F. Nowicki, *Zarys Historii Wojennej 59-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929, a także: A. Smoliński, *Wojskowe aspekty Powstania Wielkopolskiego na Zachodnich Kujawach w świetle źródeł*, Ziemia Kujawska, 2010, t. XXIII; tenże, *Przebieg Powstania Wielkopolskiego oraz organizacja i walki forma-*

stanie pomieścić wszystkich pododdziałów Toruńskiego Pułku Strzelców, w Inowrocławiu pozostały jedynie jego I Batalion oraz Batalion Zapasowy. Natomiast II Batalion przeniesiono do Poznania, a III do Gniezna. Tam też utworzono pułkową Szkołę Podoficerską, Pluton Techniczny oraz orkiestrę pułkową. W nowych miejscach bataliony te pozostały do stycznia 1920 r., przyjmując tam kolejnych ochotników i kończąc swoją organizację oraz uzupełniając braki w umundurowaniu i uzbrojeniu, a także szkoląc się. Działania te spowodowały, iż w przededniu operacji pomorskiej w szeregach 63. Toruńskiego Pułku Piechoty służyło 60 oficerów, 313 podoficerów oraz 2618 strzelców³⁸.

Zawiązki kolejnego pułku Dywizji Strzelców Pomorskich, a mianowicie Grudziądzkiego Pułku Strzelców³⁹ dowodzonego przez por. Ludwika Bociańskiego, 24 września 1919 r. przeniesiono z Inowrocławia do Poznania, gdzie w oparciu o obfitsze zasoby materialne i lepsze warunki koszarowe trwał dalszy proces jego organizacji i szkolenia. Z początkiem października gotowy był już jego I Batalion, który liczył 11 oficerów i około 700 szeregowych. Napływ ochotników z Pomorza powodował, iż jego stan stale wzrastał i 11 listopada w pułku służyło 17 oficerów oraz 1056 podoficerów i strzelców. W związku z tym 15 listopada 1919 r. przystąpiono do formowania II Batalionu. Obydwa te bataliony pozostały w Poznaniu aż do stycznia 1920 r.⁴⁰

Starogardzki Pułk Strzelców powstał dopiero 7 października 1919 r. Formował się on w Pakości, gdzie do tego celu wykorzystano budynki miejscowej cukrowni. Dowódcą skromnych jego załączków, liczących

cji Wojsk Wielkopolskich na odcinku Frontu Północnego między Gniewkowem a Złotnikami Kujawskimi na podstawie źródeł archiwalnych, [w:] *Militaria w edukacji historycznej*, t. II: *Przeszłości nie można zrekonstruować*, pod red. A. Drzewieckiego, Ł. Różyckiego, Gdynia 2014.

³⁸ 16 Dywizja. *Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*, s.13-14; A. Tomaszewski, *Zarys historii 63 Toruńskiego Pułku Piechoty*, s. 6-8; tenże, *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, s. 11-12.

³⁹ J. Krzyś (*64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, s. 4) twierdzi, że oddział ten początkowo popularnie nazywano „Pułkiem Dzieci Grudziądza”.

⁴⁰ 16 Dywizja. *Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*, s. 14; K. Rogaczewski, op. cit., s. 6-7; J. Krzyś, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, s. 3.

początkowo zaledwie 2 oficerów, 35 podoficerów i 204 strzelców, został kpt. Stefan Meissner. W związku z tym pierwotnie udało się sformować jedynie jedną kompanię strzelecką i jedną kompanię ckm, w których skupiono żołnierzy służących do tej pory w Dywizji Strzelców Pomorskich, a pochodzących z powiatów złotowskiego, starogardzkiego, tczewskiego, kwidzyńskiego, tucholskiego i chojnickiego. W takim stanie 10 listopada oddział przeniesiono do pobliskiego Mogilna, gdzie pozostał aż do 12 stycznia 1920 r., osiągając stan słabego batalionu strzelców obejmującego w sumie tylko 9 oficerów i 460 szeregowych⁴¹.

Ostatni pułk tej dywizji, a mianowicie Kaszubski Pułk Strzelców Pomorskich, czyli późniejszy 66. Kaszubski Pułk Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, formował się w Poznaniu dopiero od 15 października 1919 r. Jego zaawizki liczyły wtenczas zaledwie 3 oficerów, 28 podoficerów i 178 strzelców. Dowódcą powstającego oddziału mianowano por. Leona Kowalskiego, a służyć w nim mieli żołnierze pochodzący z powiatów puckiego, wejherowskiego, kartuskiego, kościerskiego i człuchowskiego.

Już w końcu października zorganizowano cztery kadrowe kompanie strzeleckie, które w styczniu 1920 r. rozwinięto w trzy bataliony. Na razie jednak nie posiadały one należnych im zgodnie z etatem kompanii ckm. Natomiast niemal od samego początku swego istnienia pułk miał orkiestrę pułkową oraz, wzorem niemieckim, dodatkowo pododdział grajków (piszczków i doboszy). Grajków tych ćwiczył sierż. Bernard Grulkowski pełniący funkcję tambour-majora. Istniał wtedy także tabor. Jednakże w momencie wyruszenia na Pomorze jego stan liczebny znacznie odbiegał od wielkości przewidzianych etatem⁴².

⁴¹ 16 *Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*, s. 14; L. Proskurnicki, op. cit., s. 5; J. Krzyś, *65 Starogardzki Pułk Piechoty*, s. 3.

⁴² *Wspomnienia gen. Czesława Jarnuszkiewicza. Od Sybiru do Łubianki*, Warszawa 1996, s. 90; 16 *Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*, s.14-16; W. Jankiewicz, op. cit., s. 3-9; S. Kraśucki, op. cit., s. 18-22.

Warto też tutaj podkreślić, że do jesieni 1921 r. pułk ten był jedynym oddziałem Wojska Polskiego, w którym służyli wyłącznie Kaszubi, w dodatku przeważnie kawalerowie⁴³.

Z powyższych faktów wynika, iż w przededniu rozpoczęcia akcji rewindykacyjnej proces formowania Dywizji Strzelców Pomorskich daleki był od zakończenia. Jedynie dwa wchodzące w jej skład pułki strzelców, a mianowicie toruński i grudziądzki, miały wówczas poważniejszą wartość bojową. Natomiast pozostałe nie osiągnęły etatowych stanów liczebnych i w praktyce stanowiły równowartość skadrowanych oddziałów piechoty. Pamiętać także trzeba, iż dywizja ta nie miała swojego organicznego pułku artylerii polowej.

W tym samym czasie 42. Pułk Strzelców Kresowych stacjonował w okolicach Włocławka, gdzie pozostał aż do 10 stycznia 1920 r. W mieście rozmieszczono jedynie dowództwo pułku oraz jego II Batalion. Natomiast I Batalion stał w Górnym Szpetalu i Lipnie, a III Batalion w Kowalu. Ponadto pod koniec 1919 r. pojedyncze kompanie zakwaterowane zostały w Aleksandrowie Kujawskim, Nieszawie i Brześciu Kujawskim.

Ten długi okres postoju, trwający od końca maja 1919 r., wykorzystany został na przeprowadzenie w pułku wielu zmian reorganizacyjnych. W tym czasie bowiem oddział przeszedł na administrację zgodną z przepisami obowiązującymi w Wojsku Polskim. Ponadto francuskich dowódców batalionów i kompanii zastąpili oficerowie polscy. Dowódcą pułku został 15 października płk Jan Szyszkowski. Od tego momentu oficerowie francuscy pełnili jedynie funkcje doradców technicznych. Trwało też intensywne szkolenie służących w nim żołnierzy⁴⁴.

Po powrocie do kraju wiosną 1919 r. większość szeregowych oraz część oficerów służących w tym pułku stanowili Polacy z byłej Cesarско-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej, którzy pod koniec I wojny światowej znaleźli się we włoskiej niewoli. Zgromadzono ich w dwóch obozach, mianowicie w Santa Maria Capua Vetere oraz w La Mandria

⁴³ M. Hirs, op. cit., s. 16.

⁴⁴ J. Żoła, op. cit., s. 8; A. Dobroński, K. Filipow, „Dzieci Białostockie”. 42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, s. 10-11; *Księga pamiątkowa 42 Pułku Piechoty im. Gen. J.H. Dąbrowskiego*, Białystok 2000, s. 4-5.

di Chivasso⁴⁵. W pierwszym z nich w grudniu 1918 r., w ramach Armii Polskiej we Francji, powstał 3. Pułk Strzelców imienia Księcia Józefa Poniatowskiego. Po przetransportowaniu do Francji oraz po różnych reorganizacjach i zmianach nazwy stał się on antenatem późniejszego 42. Pułku Piechoty Wojska Polskiego.

We Francji jego szeregi uzupełniono jeńcami Polakami pochodzącymi z dawnej armii Cesarskich Niemiec oraz Polakami – ochotnikami – przybyłymi z Ameryki Północnej, głównie ze Stanów Zjednoczonych. Natomiast korpus oficerski i podoficerski skompletowano z Francuzów przeniesionych do służby w Armii Polskiej⁴⁶.

Już po powrocie do Polski oraz po demobilizacji części jego dawnych żołnierzy do pułku zaczęto wcielać także poborowych pochodzących z dawnego Królestwa Polskiego oraz z zachodniej Małopolski, a oficerów i podoficerów Francuzów zastępowano Polakami. Mimo to oficerowie francuscy jeszcze przez pewien czas pozostali w jego szeregach, pełniąc funkcje doradców technicznych oraz instruktorów w zakresie wyszkolenia bojowego⁴⁷.

Natomiast późniejszy – wspomniany już wcześniej, a pochodzący z Armii Polskiej we Francji – 3. Pułk Strzelców Podhalańskich, po powrocie do kraju, na początku czerwca 1919 r., stanął w okolicach Płocka, gdzie pozostał do stycznia roku następnego. Tam też podjęto działania mające na celu dostosowanie jego organizacji do etatów obowiązujących w Wojsku Polskim oraz przejęcie pododdziałów przez oficerów Polaków. 16 listopada dowództwo pułku objął ppłk Ludwik Okniński. Ponadto, początkowo w Nowym Targu, a następnie w Żywcu, utworzono dla niego Batalion Zapasowy. Jednakże przeprowadzona na początku 1920 r. demobilizacja starych roczników (urodzonych w latach 1877-1886)⁴⁸ oraz zwolnienie ze służby ochot-

⁴⁵ Szerzej zob. L. Riva Cambrino, *Una fraterna amicizia. La Mandria di Chivasso e i soldati Polacchi 1918-2015*, Chivasso 2015.

⁴⁶ J. Żoła, op. cit., s. 5-8; A. Dobroński, K. Filipow, „Dzieci Białostockie”. *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, s. 3-6; tenże, *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, Białystok 1996, s. 3-6.

⁴⁷ J. Żoła, op. cit., s. 8.

⁴⁸ Byli to głównie jeńcy pochodzący z byłej armii austro-węgierskiej. Byli oni dobrze wyszkoleni. Jednak z powodu bardzo długiej służby podczas I wojny światowej

ników, mianowicie Polaków posiadających obywatelstwo amerykańskie i innych państw⁴⁹, spowodowały gwałtowny spadek jego liczebności. Jednocześnie pułk stracił w ten sposób sporo doświadczonych podoficerów. W wyniku tego rozwiązany został jego III Batalion, który odtworzono dopiero w marcu, a więc już po zakończeniu operacji pomorskiej. Na czas jej trwania resztki tego pododdziału rozdzielono pomiędzy bataliony I i II⁵⁰.

Podobne zmiany następowały również w pułkach należących do 11. Dywizji Piechoty. Po powrocie w końcu maja 1919 r. z Małopolski Wschodniej późniejszy 46. Pułk Strzelców Kresowych, który brał udział w ofensywie przeciwukraińskiej, stanął koło Olkusza, a następnie rozpoczął służbę na polsko-niemieckiej linii demarkacyjnej w rejonie Siewierza i Dąbrowy Górniczej. Pozostał tam do 23 października, po czym odszedł w okolice Zawiercia, gdzie stacjonował do stycznia 1920 r. Jego I Batalion znalazł się natomiast w Łodzi.

W 46. Pułku Strzelców Kresowych oficerowie i podoficerowie francuscy, jako doradcy techniczni, pozostali do końca listopada 1919 r. Dowódcą pułku został płk Eugeniusz Stecz. W tym też czasie w Samborze powstał jego Batalion Zapasowy. W efekcie jego działalności w szeregi oddziału sukcesywnie wcielano poborowych pochodzących z dawnego Królestwa Polskiego oraz z zachodniej Małopolski, którzy zastępowali ochotników, głównie zaś tych zza Oceanu Atlantyckiego⁵¹.

Po powrocie do kraju ówczesny 5. Pułk Strzelców Polskich po krótkim pobycie w Hrubieszowie wziął udział w majowej ofensywie Wojska Polskiego na froncie przeciwukraińskim. Jednakże już na po-

oraz niewoli ich morale było stosunkowo niskie. Jednocześnie domagali się oni powrotu do domów – zob.: *Józef Piłsudski, Pisma zbiorowe*, t. V, s. 71 – List Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do gen. Józefa Hallera z 1 IV 1919 r.

⁴⁹ Byli to Polacy ochotnicy pochodzący ze Stanów Zjednoczonych i Brazylii oraz z Francji i Holandii, a nawet z Australii. Poza tym w pułku byli również Polacy służący wcześniej w armii cesarskich Niemiec, którzy dostali się do niewoli francuskiej i brytyjskiej oraz przybyli z Włoch Polacy jeńcy z dawnej Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej. Wśród tych ostatnich było sporo oficerów młodszych oraz starszych podoficerów mających bogate doświadczenie frontowe i nadających się zarówno do zajęcia stanowisk dowódczych, jak i pełnienia funkcji instruktorskich.

⁵⁰ O. Dąbrowski, op. cit., s. 6-7; W. Moś, *3 Pułk Strzelców Podhalańskich*, s. 4-5.

⁵¹ W. Wyzina, op. cit., s.10; W. Moś, *5 Pułk Strzelców Podhalańskich*, s. 4-5.

czątku czerwca 1919 r. znalazł się nad granicą z Górnym Śląskiem, gdzie wszedł w skład sił Frontu Przeciwniemieckiego. Ostatecznie po kolejnych dyslokacjach i rozwiązaniu Frontu Przeciwniemieckiego oraz utworzeniu dowództwa Frontu Pomorskiego, 24 października oddział rozlokowano w sposób następujący: jego dowództwo oraz Kompania Gospodarcza stacjonowały w Chrzanowie, I Batalion w Kościelcu, II Batalion w Trzebini, a III Batalion w Myślachowicach. Na pozycjach tych pozostał on aż do 11 stycznia 1920 r.

Podczas pobytu na tym terenie w końcu lipca 1919 r. nastąpiła demobilizacja starszych roczników oraz prawie wszystkich Polaków ochotników pochodzących z Ameryki, mianowicie ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, służących dotychczas w szeregach pułku. Ponadto na początku września w 47. Pułku Strzelców Kresowych dokonano także wymiany oficerów francuskich na oficerów Polaków. Jednocześnie 14 września jego dowództwo objął płk Paweł Kozubek⁵².

Podobnie przedstawiała się sytuacja w ostatnim pułku tej dywizji, a mianowicie w 6. Pułku Strzelców, czyli późniejszym 48. Pułku Strzelców Kresowych. Także i ten oddział po powrocie do Polski wziął udział w majowej ofensywie przeciwukraińskiej. Jednak w pierwszych dniach czerwca 1919 r. wraz z całą dywizją wycofano go z walk i przewieziono do Zagłębia Dąbrowskiego, na polsko-niemiecką linię demarkacyjną w okolicach Będzina i Sosnowca, gdzie wszedł w skład sił Frontu Przeciwniemieckiego. Na pozycjach tych przebywał do sierpnia, kiedy został zluźniony przez Bytomski Pułk Strzelców i odszedł do Sosnowca. Służbę garnizonową w tym mieście oddział pełnił aż do 20 stycznia 1920 r.

Podczas pobytu na pograniczu śląskim wszystkie funkcje dowódcze w pułku zostały objęte przez oficerów Polaków, a jego dowódcą mianowano płk. Kazimierza Łukoskiego. Warto też tutaj podkreślić, iż 48. Pułk Strzelców Kresowych nie przeszedł głębokiego procesu demobilizacji ochotników pochodzących z Ameryki, dzięki czemu stanowił sporą siłę bojową, a służący w nim żołnierze byli dobrze wyszkoleni i przygotowani do ewentualnych działań wojennych. Ponadto wzoro-

⁵² J. Synoś, op. cit., s. 8-11; R. Osiński, *6 Pułk Strzelców Podhalańskich*, s. 4-7.

we, podobnie jak w pozostałych formacjach pochodzenia hallerowskiego, było także jego zaopatrzenie materialne⁵³.

Po walkach w Małopolsce Wschodniej na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego znalazł się również należący do tej dywizji późniejszy 11. Kresowy Pułk Artylerii Polowej. Początkowo rozmieszczono go poszczególnymi dywizjonami i bateriami w Będzinie, Dąbrowie Górniczej, kopalni Flora oraz w Trzebini (III Dywizjon). Na tym terenie oddział pozostał do 17 stycznia 1920 r. Na początku lipca 1919 r., jak już wspomiano, przydzielono do niego 15 oficerów pochodzących z byłej 4. Dywizji Strzelców Polskich gen. podporucznika Lucjana Żeligowskiego⁵⁴. Jednocześnie w następnym miesiącu wszyscy służący w nim dotychczas oficerowie francuscy, z wyjątkiem dowódcy pułku ppłk. Kołyszki (również obywatel francuski), zostali odwołani i wyjechali do Francji. Pułk składał się z trzech dywizjonów oraz trzech kolumn amunicyjnych. Ponadto we wrześniu do jego składu włączono kolejny, IV Dywizjon, który jednakże nie zdążył dołączyć do niego przed rozpoczęciem operacji pomorskiej.

Jesienią 1919 r. zwolniono ze służby ochotników pochodzących z Ameryki Północnej. Spowodowało to gwałtowne zmniejszenie stanów liczebnych pułku. W związku z tym, w celu zapewnienia norm etatowych, 9 listopada rozwiązano kolumny amunicyjne oraz baterie 2., 5. i 7., a ich ludźmi i materiałem uzupełniono pozostałe baterie. W ten sposób w trzech dywizjonach pułku, zamiast poprzednich dziewięciu, pozostało w sumie sześć baterii utrzymujących nadal swą dotychcza-

⁵³ K. Galicz, op. cit., s. 5-8.

⁵⁴ Szerzej na temat dziejów tej dywizji zob. choćby: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1921; T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno-Kraków-Łódź 1921; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918*, Warszawa 1990; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993; S. Sokół, T. Wawrzyński, *4 Dywizja Piechoty 1919-1921*, [w:] *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808-1994. Zarys dziejów*. Praca zbior., Warszawa 1994; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919-1939*, Warszawa 2004; tenże, *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918-1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, pod red. M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2005.

sową numerację. Natomiast zbędne działa i jeszcze odesłane zostały do Stanisławowa, gdzie stacjonowała jego Bateria Zapasowa.

Kolejne zmiany organizacyjne nastąpiły w pułku na początku 1920 r. Były one skutkiem konieczności zwolnienia z szeregów dalszych partii ochotników niezobowiązanych w tym czasie ustawowo do służby w Wojsku Polskim oraz efektem otrzymania 15 stycznia rozkazu przygotowania się do wzięcia udziału w zajmowaniu Pomorza. W związku z tym stopniowo zwalniano ochotników, a z pozostałych żołnierzy w każdym dywizjonie formowano po jednej baterii zdolnej do działań wojennych. W wyniku tych działań w I Dywizjonie wystawiono 1. Baterię dowodzoną przez por. Leona Przybytkę, w II Dywizjonie – 6. Baterię kpt. Borysa Kondrackiego, a w III Dywizjonie – 8. Baterię por. Wawrzyńca Wańtucha. Pozostałych jego baterii nie rozformowano, lecz pozostawiono je jako pododdziały szkieletowe i razem z bateriami 1., 6. i 8. przerzucono następnie na Pomorze. Jednakże w akcji tej wzięły udział jedynie trzy jego, poprzednio wymienione, baterie⁵⁵.

Jak już wspomiano, wraz z 11. Dywizją Piechoty na pograniczu śląskim, w okolicach Zagórza, przebywała także 1. Bateria 11. Pułku Artylerii Ciężkiej, która pozostała tam aż do końca stycznia 1920 r. Po demobilizacji ochotników z Ameryki oraz po odejściu oficerów francuskich została uzupełniona żołnierzami pochodzącymi z poboru – głównie z Powiatowej Komendy Uzupełnień Łódź⁵⁶. Jej nadkompletny i dość mocno już wówczas zużyty sprzęt artyleryjski odesłano natomiast do Stanisławowa, gdzie stacjonowała Bateria Zapasowa jej macierzystego pułku.

Ostatecznie jednak, zapewne z powodu braków kadrowych oraz złego stanu koni, 1. Bateria 11. Pułku Artylerii Ciężkiej dowodzona przez por. Zajdla pozostała na Śląsku i nie wzięła bezpośredniego udziału w akcji przejmowania Pomorza, do Grudziądza bowiem przewieziono ją dopiero 28 stycznia 1920 r.⁵⁷

⁵⁵ F. Hejnar, op. cit., s. 5-8; A. Sadliński, op. cit., s. 6-7; R. Osiński, *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, s. 4-6.

⁵⁶ Szerzej zob. także: W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918-1939*, Łódź 2001.

⁵⁷ T. Strutyński, op. cit., s. 26-27.

W operacji tej uczestniczyła natomiast 7. Bateria 11. Pułku Artylerii Ciężkiej, przemianowana we wrześniu z tzw. „baterii mieszanej” byłego 1. Pułku Artylerii Ciężkiej Armii Polskiej we Francji. Do kraju przybyła ona w końcu maja 1919 r. i umieszczona została we Włocławku, gdzie przebywała do stycznia 1920 r. Jej dowódcą był por. Jezierski. Na czas trwania przejmowania Pomorza podporządkowano ją dowódcy 42. Pułku Strzelców Kresowych⁵⁸.

Kolejnymi formacjami artylerii, które wraz z tym pułkiem strzelców znalazły się w tym czasie na Pomorzu, były 10. i 11. baterie IV Dywizjonu 113. Pułku Artylerii Polowej. Powstały one z wcześniejszych 1. i 2. baterii (polowych) wspomnianego powyżej 1. Pułku Artylerii Ciężkiej. Do kraju powróciły, podobnie jak reszta tego pułku, w końcu maja 1919 r. i do stycznia 1920 r. stacjonowały we Włocławku. Pierwsza z nich znajdowała się w złym stanie, gdyż wskutek demobilizacji ochotników niemających obywatelstwa polskiego brakowało ludzi, a konie chorowały na świerzb. Natomiast znacznie lepiej sytuacja ta wyglądała w 11. Baterii⁵⁹.

Przygotowania do udziału w akcji obejmowania Pomorza trwały również w Batalionie Morskim⁶⁰ oraz we Flotylli Wiślanej. Ta pierwsza formacja dowodzona przez kpt. marynarki Konstantego Jacynicza osiągnęła 4 lipca gotowość bojową i pod koniec tego miesiąca została rozmieszczona w okolicach Aleksandrowa Kujawskiego, gdzie jako część sił ówczesnego Frontu Przeciwniemieckiego rozpoczęła służbę na tymczasowej polsko-niemieckiej linii demarkacyjnej, na odcinku

⁵⁸ T. Strutyński, op. cit., s. 25-26; J. Baran, *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1930, s. 5; A. Dobroński, K. Filipow, „*Dzieci Białostockie*”. *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, s. 11; P. Zarzycki, *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000, s. 3. Inaczej problem ten przedstawiono w *Księdze pamiątkowej dziesięciolecia Pomorza*, s. 231.

⁵⁹ Z. Badowski, *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1930, s. 12-13; T. Strutyński, op. cit., s. 25; A. Dobroński, K. Filipow, „*Dzieci Białostockie*”. *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, s. 11; J. Żuralski, *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1994, s. 4-5.

⁶⁰ Często, w dokumentach wytworzonych przez ówczesne NDWP oraz Ministerstwo Spraw Wojskowych, batalion ten nazywany jest „I Batalionem Morskim”. Jednakże dla przejrzystości tekstu autor przyjął nazwę, jaką stosuje większość badaczy zajmujących się problematyką morską.

Aleksandrów Kujawski – Wołyszewo – Osiek. W tym rejonie Batalion Morski pozostał do 17 stycznia 1920 r. Podczas tej służby dwukrotnie wydzielono jednak z jego składu uzupełnienia złożone z wyszkolonych już marynarzy dla operującej wówczas na froncie przeciwsowieckim Flotylli Pińskiej. W zamian za nich batalion otrzymał poborowych, pochodzących głównie z Kujaw oraz Poznańskiego i przeszkolonych w Oddziale Zapasowym Marynarzy stacjonującym wtedy w Porcie Wojennym Modlin. Ponadto jego szeregi zasilili także liczni ochotnicy, przede wszystkim marynarze, którzy służyli kiedyś we flocie wojennej cesarskich Niemiec, a po części także w znacznie od niej słabszej flocie Austro-Węgier⁶¹.

Zgodnie z etatem, jaki obowiązywał od 20 maja 1919 r., samodzielny Batalion Morski powinien się składać z dowódcy ze sztabem i Plutonom Dowodzenia (38 ludzi), czterech kompanii marynarzy po trzy plutony każda (161 oficerów i szeregowych) oraz trzyplutonowej Kompanii Karabinów Maszynowych (80 oficerów i szeregowych). Organy jego służb stanowiły natomiast Pluton Taborowy (49 ludzi), Pluton Sanitarny (21 ludzi) i Kompania Techniczna złożona z Plutonu Taborowego, Plutonu Obsługi, trzech plutonów inżynierskich oraz Sekcji Desantowej. W tak rozbudowanej kompanii służyło 208 oficerów i szeregowych. Zorganizowany w ten sposób Batalion Morski powinien więc liczyć 21 oficerów marynarki, 4 podchorążych marynarki, 80 podoficerów, 73 starszych marynarzy i 655 marynarzy. W sumie stanowiło to 833 oficerów i szeregowych uzbrojonych w 21 rewolwerów, 6 cekaemów i 806 karabinów. Ponadto według tego etatu w ich dyspozycji miało się znajdować 56 koni (14 wierzchowych i 42 pociągowe) oraz 20 wozów parokonnych. Jednocześnie przez pewien czas w dyspozycji batalionu znajdował się też statek wojenny „Kiliński”.

Jednakże trudności z jego uzupełnianiem przez przymusowy pobór pochodzącego przeważnie ze wsi rekruta spowodowały, że na początku stycznia 1920 r. Batalion Morski składał się z dowódcy ze sztabem, trzech kompanii marynarzy (po 133 oficerów i szeregowych), Kompanii Karabinów Maszynowych (81 oficerów i marynarzy) oraz Plutonu Gospodarczo-Taborowego (43 ludzi) i Plutonu Technicznego (53 lu-

⁶¹ Szerzej zob. choćby: A. Samek, *Flota, której już nie ma*, Kraków 2012.

dzi). Służyło w nim wówczas 85 (?) oficerów oraz 572 podoficerów i marynarzy. Na czas trwania działań na Pomorzu batalion podporządkowano bezpośrednio dowódcy Frontu Pomorskiego.

Jednocześnie przed wkroczeniem na Pomorze oddział w całości został umundurowany w typowe, granatowe mundury marynarskie, uszyte według wchodzącego wtedy w życie „Przepisu ubioru Marynarki”⁶². Fakt ten miał bardzo ważny wydźwięk propagandowy i niejako uzasadniał polskie aspiracje do posiadania wybrzeża morskiego oraz własnej floty⁶³. Słusznie więc zauważył historyk, który napisał, iż Batalion Morski: „[...] był »oczkiem w głowie« całego zgrupowania, jego symbolem, [...] bo całej wyprawie nadawał i wskazywał [...] sens”⁶⁴.

Do operacji pomorskiej przygotowywała się także Flotylla Wiślana dowodzona wówczas przez ppor. marynarki Stefana Jacynicza⁶⁵. 22 października 1919 r. przeniesiono ją do Nieszawy w celu pełnienia służby konwojowo-patrolowej na Wiśle. Poprzez dowództwo Frontu Pomorskiego flotylla podlegała NDWP. W skład tego zespołu wchodziły wówczas statki wojenne „Warta”, „Wawel” i „Różycki” oraz dwie motorówki („łódzie motorowe”). Następnie dołączył do nich także „Kiliński”. Jednakże wskutek incydentu, który 2 listopada 1919 r. zdarzył się na Wiśle w rejonie Silna, utraciła ona „Różyckiego” przejętego przez Niemców. Pobyt flotylli w Nieszawie zakończył się około połowy listopada. Rozpoczynające się bowiem złodzenie Wisły spowodowało jej odwołanie na zimowisko do Portu Wojennego Modlin.

Czas pobytu Flotylli Wiślanej w Modlinie przeznaczono na podniesienie gotowości bojowej okrętów oraz ich załóg, gdyż zamierzano wykorzystać ją podczas rewindykacji Pomorza. Uzupełniano również

⁶² *Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 5 z 24 II 1920 r. pozycja 96.*

⁶³ *Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 55 z 20 V 1919 r. pozycja 1749-1750; ibid., Nr 74 z 8 VII 1919 r. pozycja 2426; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 5 z 24 II 1920 r. pozycja 96; J. Kłossowski, *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Warszawa 1970, s. 81; R. Dziewałtowski-Gintowt, K. Taube, op. cit., Warszawa 1933, s. 14, 17; J. Przybylski, op. cit., s. 16-18, 218-219.*

⁶⁴ Cyt. za: B. Skaradziński, *Polskie lata 1919-1920*, t. 1: *Polski rok 1919*, Warszawa 1993, s. 309.

⁶⁵ Najprawdopodobniej oficera tego zastąpił następnie por. marynarki Stefan Schmidt, który być może dowodził flotyllą w trakcie akcji przejmowania Pomorza.

jej tabor pływający. Zadbano też o poprawienie poziomu dyscypliny i stanu umundurowania służących w niej oficerów i marynarzy. Problemy stwarzało natomiast uzupełnienie jej stanu osobowego, przede wszystkim szeregowych, a więc marynarzy oraz starszych marynarzy i podoficerów marynarki, których trudno było pozyskać przez pobór przymusowy.

W styczniu 1920 r. z jednostek pływających flotylli utworzono dwa zespoły. Do pierwszego z nich weszły: statek flagowy („kołowiec”) „Wisła” oraz statek „Wawel” i 4 motorówki. Natomiast do drugiego zespołu włączono statki „Warta”, „Bug” i „Kiliński” oraz jedną motorówkę. Na początku stycznia, z powodu zlodzenia Wisły, rozpoczęto na nich prace remontowe, które miały przygotować je do nowej kampanii. W tym czasie stan wszystkich załóg flotylli wynosił 13 oficerów i podchorążych oraz 94 szeregowych.

Ostatecznie jednak stopień zlodzenia Wisły uniemożliwił wykorzystanie wszystkich posiadanych przez nią jednostek, dlatego w operacji pomorskiej wziął udział jedynie statek „Wisła”, mający odpowiednie wzmocnienia przeciwlodowe⁶⁶. Spowodowało to pewne zmniejszenie korzystnego dla Rzeczypospolitej Polskiej wydźwięku propagandowego całej tej akcji.

Jak już wcześniej wspomiano, zajmowanie terenów przyznanych Rzeczypospolitej na mocy postanowień traktatu wersalskiego przez oficerów Dowództwa Frontu Pomorskiego było, niezbyt trafnie, nazywane „okupacją”. Stąd też kolejny dotyczący tego plan, datowany na 28 października 1919 r., otrzymał nazwę „Okupacja Prus Królewskich i Książęcych”⁶⁷. Przewidywał on dwie fazy tej operacji. Pierwsza z nich

⁶⁶ *Dziennik Rozkazów Wojskowych* Nr 41 z 12 IV 1919 r. pozycja 1332; *ibid.*, Nr 43 z 17 IV 1919 r. pozycja 1409-1410; *Dodatek Tajny do Dziennika Rozkazów Wojskowych* Nr 12 z 25 X 1919 r. pozycja 137; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 57-59 – dok. Nr 11 – Rozkaz szczegółowy szefa Oddziału III Dowództwa Frontu Pomorskiego z 31 X 1919 r. w sprawie objęcia Wisły; J. Kłossowski, *op. cit.*, s. 91-92; J. W. Dyskant, *op. cit.*, s. 52-54.

⁶⁷ Według ustaleń Piotra Staweckiego (*Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, s. 229-230) część I tego planu opracowali oficerowie III Biura Dowództwa Frontu Pomorskiego, a część II oficerowie IV Biura Sztabu Generalnego Armii Hallera, czyli byłej Armii Polskiej we Francji. Jako jego część IV występuje podpisany przez gen. Dowbor-Muśnickiego „Plan obsadzenia terenów przyznanych

miała obejmować zajęcie Torunia i obszarów leżących na wschód od Wisły, a druga – terenów rozciągających się na zachód od Wisły aż do wybrzeża Bałtyku. Ruchy wojska w tej drugiej fazie miały odbywać się częściowo kolejną, a częściowo marszem. Jego założenie operacyjne polegało natomiast na tym, iż w razie zaistnienia zbrojnego oporu Niemców umożliwiał on podjęcie formacjom Wojska Polskiego zorganizowanej i skutecznej walki.

Siły Frontu Pomorskiego przeznaczone przez NDWP do przeprowadzenia pierwszej fazy tej operacji tworzyły Grupę Operacyjną gen. Stanisława Pruszyńskiego złożoną z 11. Dywizji Piechoty⁶⁸, 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, 5. Brygady Jazdy obejmującej wtenczas 1. i 12. Pułki Ułanów oraz 1. Baterię 5. Dywizjonu Artylerii Konnej, a także z pociągów pancernych „Smok”⁶⁹, Nr 13 „Boruta”⁷⁰, Nr 14 „Zagończyk”⁷¹ i Nr 15 „Odsiecz II”⁷² oraz z dywizjonu 11. Pułku Artylerii Polowej. Miejscem postoju dowództwa tej grupy był najpierw

Polsce przez Wojska Wielkopolskie”. Zauważyć należy, iż dokumentu tego nie przytaczały dotychczas znane autorowi wydawnictwa źródłowe (zob. *Wojsko Wielkopolskie 1919 r.*, cz. II: *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920. Wybór dokumentów wojskowych*; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*) ani też inni autorzy zajmujący się tą problematyką.

⁶⁸ Według Piotra Staweckiego (*Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, s. 230) była to 8. Dywizja Piechoty.

⁶⁹ Już jednak w listopadzie 1919 r. pociąg ten został wycofany ze służby i ostatecznie w operacji przejmowania Pomorza udziału nie wziął – zob. M. Gajewski, *Pociągi pancerne w wojnie polsko-sowieckiej 1919-1920*, [w:] *Pociągi pancerne 1918-1943. Organizacja – struktura – działania wojenne*, pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Białystok 1999, s. 24.

⁷⁰ Zob. M. Gajewski, op. cit., s. 20; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 87 – dok. Nr 17 – Dyslokacja wojsk Frontu Pomorskiego zestawiona przez dowództwo frontu 20 XI 1919 r. dla NDWP w Warszawie.

⁷¹ Ibid.

⁷² Zob. *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, s. 87 – dok. Nr 17 – Dyslokacja wojsk Frontu Pomorskiego zestawiona przez dowództwo frontu 20 XI 1919 r. dla NDWP w Warszawie. Należy tutaj zauważyć, iż załogi ówczesnych pociągów pancernych Wojska Polskiego rekrutowały się głównie z ochotników pochodzących ze środowisk inteligenckich wspartych fachowcami – przede wszystkim zaś artylerzystami oraz różnymi funkcjonariuszami kolejnictwa – poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: Z. Zaborski, „*Śmiałym*” ku zwycięstwu. *Listy Ziemomysła Zaborskiego z wojny 1914-1920*, Pruszków 2013.

Sierpc, a potem Wąbrzeźno. Ponadto gen. Hallerowi, jak już wspomniano, podporządkowano również Pomorską Dywizję Strzelców płk. Stanisława Skrzyńskiego oraz Batalion Morski⁷³.

Dodać też tutaj należy, że według tej części planu, która dotyczyła udziału Wojsk Wielkopolskich w przejmowaniu Pomorza, zadanie to miała wykonać 2. Dywizja Strzelców Wielkopolskich złożona z 4 pułków strzelców, 2 pułków artylerii, 2 pułków ułanów wielkopolskich i innych pododdziałów. Siły te należało podzielić na 4 grupy, które powinny zająć teren od Ujścia do Chojnic. Tak więc formacje te miały opanować teren rozciągający się na zachód od linii Wiąg (Jungen) – stacja Laskowice – Sierosław – Małe Gacno – Kiełpin – Chojnice. Po zajęciu tej ostatniej miejscowości wojska te, ze względów organizacyjnych i taktycznych, zamierzano podporządkować Dowództwu Frontu Pomorskiego, którego miejsce postoju należało przenieść wówczas ze Skierniewic do Torunia⁷⁴.

* * *

Pomimo równoczesnego trwania wojny polsko-sowieckiej oraz przygotowań obydwu stron tego konfliktu do jego rozstrzygnięcia za pomocą zdecydowanych działań ofensywnych, niewątpliwie najważniejszą operacją Wojska Polskiego w pierwszych dwóch miesiącach 1920 r. była akcja przejmowania ziem przyznanych Rzeczypospolitej w Wersalu. Zdecydował o tym nie tylko polityczny wymiar tych wydarzeń, lecz także skala użytych przez Polskę w jej toku sił wojskowych, które w krótkim czasie musiały być przerzucone na front przeciwsowiecki. Dlatego też szybkie i sprawne jej przeprowadzenie miało niebagatelne znaczenie dla dalszych losów wojny z sowiecką Rosją⁷⁵.

⁷³ P. Stawecki (*Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, s. 230) sugeruje, iż w jego skład wchodziło również 5 statków i 2 motorówki Flotylli Wiślanej. Wydaje się jednak, że w rzeczywistości nie było bezpośredniej podległości służbowej pomiędzy Batalionem Morskim a Flotyllą Wiślaną – zob.: R. Dziewałtowski-Gintowt, K. Taube, op. cit.; J. W. Dyskant, op. cit.; J. Przybylski, op. cit.

⁷⁴ P. Stawecki, *Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, s. 229-231.

⁷⁵ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919-1920*, t. II: *Sąd Boży*, Warszawa 1993; N. Davies, *Orzeł Biały i czerwona gwiazda*.

Znaczna część formacji Wojska Polskiego biorących udział w tej akcji nadal miała w swych szeregach sporo ochotników. Dotyczyło to głównie formowanych w kraju oddziałów jazdy i artylerii konnej oraz Batalionu Morskiego, a także wywodzących się z dawnych Wojsk Wielkopolskich pułków piechoty tworzących Dywizję Pomorską. W tym ostatnim przypadku było ich zresztą najwięcej. Zdecydowanie mniej ochotników było natomiast w piechocie oraz w artylerii polowej i ciężkiej pochodzących z byłej Armii Polskiej we Francji, gdzie latem i jesienią 1919 r. żołnierze z przymusowego poboru zastąpili służących tam wcześniej Polaków – ochotników pochodzących z Ameryki Północnej i Południowej oraz z krajów europejskich. Ci bowiem, po zakończeniu zakontraktowanego okresu służby, w zdecydowanej większości powrócili do swych krajów i miejsc stałego zamieszkania. W zamian do szeregów trafili żołnierze pochodzący z przymusowego poboru przeprowadzonego na obszarze byłego Królestwa Polskiego oraz zachodniej Małopolski. Nie zmienia to jednak faktu, że wszystkie formacje skupione w ramach ówczesnego Frontu Pomorskiego miały znaczący potencjał bojowy, który – poza innymi czynnikami – wynikał także z ich odpowiednio wysokiego morale. Nie bez znaczenia był również ich odpowiedni poziom wykształcenia.

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie:

Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Oddział I, sygn. 301.7.

Ministerstwo Spraw Wojskowych, Generalny Inspektorat Jazdy, sygn. 300.25.

Dzienniki rozkazów

Dodatek Tajny do Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr 12 z 25 X 1919 r. pozycja 125.

Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920, Kraków 1997; J. A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919-1920)*, Wrocław 2003; L. Wyszczelski, *Kampania ukraińska 1920 roku*, Warszawa 2009; A. Smoliński, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*, praca zbior., Warszawa 2010.

Dodatek Tajny do Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr 12 z 25 X 1919 r. pozycja 137.
Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 41 z 12 IV 1919 r. pozycja 1332.
Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 43 z 17 IV 1919 r. pozycja 1409-1410.
Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 55 z 20 V 1919 r. pozycja 1749-1750.
Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 74 z 8 VII 1919 r. pozycja 2426.
Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 5 z 24 II 1920 r. pozycja 96.
Rozkaz Nr 2 Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze z 3 II 1920 r.
Rozkaz Nr 3 Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze z 5 II 1920 r.
Rozkaz Nr 67 Dowództwa Okręgu Generalnego Poznań z 9 czerwca 1920 r. pozycja 1434.

Źródła drukowane

Front Przeciwniemiecki. Wybór dokumentów wojskowych. Wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1990.
Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych, t. 5, redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Warszawa 1937.
Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918-1920. Wybór i opracowanie J. Bełkot i M. Wojciechowski, Toruń 1988.
Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych. Wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1999.
Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Część II: Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920. Wybór dokumentów wojskowych. Wstęp, wybór i opracowanie I. Polak, B. Polak, Koszalin 1986.
Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Część I: Rozwój organizacyjny i zjednoczenie z Wojskiem Polskim (marzec-listopad 1919 r.). Wybór dokumentów wojskowych. Wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1985.

* * *

Хрестоматия по русской военной истории. Составил Л. Г. Безкровный, Москва 1947.

Listy, wspomnienia, pamiętniki

Haller J., *Jak wojska polskie zajęły Pomorze. Wspomnienia,* [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza,* pod red. K. Esden-Tempskiego, Toruń 1930.
Haller J., *Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć,* Londyn 1964.
Hulewicz B., *Wielkie wczoraj w małym kręgu,* Warszawa 1973.

- Kłossowski J., *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Warszawa 1970.
- Mińkowski M., *Wspomnienia i zapiski o 12 Pułku Ułanów Podolskich. Anglia 1948 r.*, [w:] *12 Pułk Ułanów Podolskich. Wspomnienia i materiały*. Opracowali i opatrzyli komentarzami R. Gałaj-Dempniak, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak, Grajewo 2018.
- Raszewski K., *Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920*, Poznań (bez roku wydania).
- Wspomnienia gen. Czesława Jarnuszkiewicza. Od Sybiru do Łubianki*, Warszawa 1996.
- Zaborski Z., „*Śmiałym*” ku zwycięstwu. *Listy Ziemomysła Zaborskiego z wojny 1914-1920*, Pruszków 2013.
- Żaba R., *Wspomnienia z lat ubiegłych (od 1864 do 1937)*. Wprowadzenie i opracowanie naukowe P. S. Szlezynger, Kraków (bez roku wydania).

Opracowania

Publikowane

- Aksamitek S., *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.
- Badowski Z., *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1930.
- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1921.
- Baran J., *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1930.
- Bauer P., *General Józef Dowbor-Muśnicki 1867-1937*, Poznań 1988.
- Błaszczyk W., *18 Pułk Ułanów*, Pruszków 1996.
- Brykowski R., *49 Huculski Pułk Strzelców*, Pruszków 1992.
- Davies N., *Orzeł Biały i czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Kraków 1997.
- Dąbrowski O., *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1929.
- Dobroński A., Filipow K., *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, Białystok 1996.
- Dobroński A., Filipow K., „*Dzieci Białostockie*”. *42 Pułk Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, Białystok 1993.
- Dymek P., *63 Toruński Pułk Piechoty*, Pruszków 2016.
- Dyskant J. W., *Wojenne flotylle wiślane 1918-1939*, Warszawa 1997.
- Dziewałtowski-Gintowt R., Taube K., *Zarys historii wojennej Pułku Morskiego*, Warszawa 1933.
- Fuglewicz J., *Zarys historii wojennej 49 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

- Gajewski M., *Pociągi pancerne w wojnie polsko-sowieckiej 1919-1920*, [w:] *Pociągi pancerne 1918-1943. Organizacja – struktura – działania wojenne*, pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Białystok 1999.
- Galicz K., *Zarys historii wojennej 48-go Pułku Piechoty Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928.
- Galster K. L., *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914-1939*, Londyn 1975.
- Goclon J. A., *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919-1920)*, Wrocław 2003.
- Godlewski J. R., Odyniec W., *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982.
- Hauser P., *Przejęcie obszarów byłego zaboru pruskiego przyznanych Polsce Traktatem Wersalskim*, *Dzieje Najnowsze*, 1973, R.V, nr 3.
- Hejnar F., *Zarys historii wojennej 22-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Hirsz M., *Nieustraszeni. 66 Kaszubski Pułk Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego 1919-1939*, Gdańsk 2017.
- Jankiewicz W., *Zarys historii wojennej 66-go Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1929.
- Jarno W., *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918-1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, pod red. M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2005.
- Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918-1939*, Łódź 2001.
- Jarno W., *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919-1939*, Warszawa 2004.
- Kawalec T., *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno-Kraków-Łódź 1921.
- Kłopotowski M., Dobiecki J., *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Ułanów Pomorskich*, Warszawa 1929.
- Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.
- Krasucki S., *Sześćdziesiąty Szósty Kaszubski*, Chełmno 1998.
- Kroczyński H., *Zaślubiny Polski z morzem*, Koszalin 1989.
- Kryska-Karski T., Żurkowski S., *Generalowie Polski niepodległej*. Wydanie uzupełnione i poprawione, Warszawa 1991.
- Krzyś J., *16 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.
- Krzyś J., *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993.
- Krzyś J., *65 Starogardzki Pułk Piechoty*, Pruszków 1994.
- Księga chwały piechoty*, pod red. E. Quiriniego, Warszawa 1939.

- Księga pamiątkowa 42 Pułku Piechoty im. Gen. J. H. Dąbrowskiego*, Białystok 2000.
- Kutrzeba T., *Wyprowa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937.
- Litewski J., Dziewanowski W., *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932.
- Łossowski P., *Groźba agresji niemieckiej na Polskę w 1919 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1961, R.VI, nr 2.
- Łossowski P., *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na Wschodzie w obliczu Traktatu Wersalskiego. Marzec-czerwiec 1919 roku*, Warszawa 1976.
- Łukomski G., *Problem „korytarza” w stosunkach polsko-niemieckich i na arenie międzynarodowej 1919-1939. Studium polityczne*, Warszawa 2000.
- Mniszek A., Rudnicki K., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929.
- Modelski I., *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936.
- Moś W. B., *5 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1996.
- Moś W. B., *Strzelcy podhalańscy*, Kraków 1989.
- Moś W. B., *3 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1992.
- Nowicki F., *Zarys Historii Wojennej 59-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Osiński R., *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1993.
- Osiński R., *6 Pułk Strzelców Podhalańskich*, Pruszków 1996.
- Płotnicki W., *Zarys historii wojennej 5-go Dywizjonu Artylerii Konnej*, Warszawa 1929.
- Polak B., *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990.
- Półwysep Helski. Historia orężem pisana*, pod red. A. Drzewieckiego, M. Kardasa, Gdynia-Hel-Jastarnia-Władysławowo-Puck 2009.
- Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*, pod red. J. Pajewskiego przy współudziale J. Krasuckiego, G. Labudy, K. Piwarskiego, Poznań 1963.
- Proskurnicki L., *Zarys historii wojennej 65-go Starogardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Przybylski J., *Marynarze w walce o niepodległość Polski 1918-1920*, Warszawa 1999.
- Rezler M., *Ogólny zarys organizacji piechoty wielkopolskiej w latach 1918-1919*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przyczynki)*, pod red. B. Polaka, Kościan 1975.

- Riva Cambrino L., *Una fraterna amicizia. La Mandria di Chivasso e i soldati Polacchi 1918-2015*, Chivasso 2015.
- Rogaczewski K., *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Sadliński A., *Zarys historii wojennej 24-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1930.
- Samek A., *Flota, której już nie ma*, Kraków 2012.
- Seńczyszyn H., *48 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2015.
- Skaradziński B., *Polskie lata 1919-1920*, t. 2: *Sąd Boży*, Warszawa 1993.
- Skaradziński B., *Polskie lata 1919-1920*, t. 1: *Polski rok 1919*, Warszawa 1993.
- Smoliński A., *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*. Praca zbior., Warszawa 2010.
- Smoliński A., *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 1, pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014.
- Smoliński A., *Formowanie jazdy polskiej przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, *Studia Historyczne*, (Kraków) 2000, R.XLIII, z. 3 (170).
- Smoliński A., *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999.
- Smoliński A., *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema*, (Toruń) 1997, R. XXX, nr 11.
- Smoliński A., *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej i artylerii konnej podczas przejmowania ziem północnych przyznanych Polsce na mocy Traktatu Wersalskiego*, *Rocznik Grudziądzki*, 1998, t. XIII.
- Smoliński A., *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r.*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, (Warszawa) 1994, t. XXXVI.
- Smoliński A., *Przebieg Powstania Wielkopolskiego oraz organizacja i walki formacji Wojsk Wielkopolskich na odcinku Frontu Północnego między Gniewkowem a Złotnikami Kujawskimi na podstawie źródeł archiwalnych*, [w:] *Militaria w edukacji historycznej*, t. 2: *Przeszłości nie można zrekonstruować*, pod red. A. Drzewieckiego, Ł. Różyckiego, Gdynia 2014.

- Smoliński A., *Udział byłych Wojsk Wielkopolskich w przejściu północnej i zachodniej Wielkopolski w styczniu 1920 r.*, Zeszyty Historyczne Muzeum Ziemi Krajeńskiej 2014, z. 4.
- Smoliński A., *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem dawnych Prus Królewskich i Prus Książęcych przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, Rocznik Grudziądzki 2011, t. XIX.
- Smoliński A., *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych jej na mocy Traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914-1989*, pod red. A. Stachuli, Słupsk 2002.
- Smoliński A., *Udział Wojska Polskiego w operacji przejmowania ziem północnej i zachodniej Wielkopolski oraz Śląska Średniego przyznanych Polsce na mocy traktatu w Wersalu (styczeń 1920 r.)*, Przegląd Wielkopolski 2010, R.XXIV, nr 1 (87).
- Smoliński A., *Wkroczenie Wojska Polskiego do Torunia w styczniu 1920 r.*, [w:] *Studia artyleryjskie*, pod. red. M. Giętkowskiego, A. Smolińskiego, Toruń 2011.
- Smoliński A., *Wojskowe aspekty Powstania Wielkopolskiego na Zachodnich Kujawach w świetle źródeł*, Ziemia Kujawska 2010, t. XXIII.
- Sokół S., Wawrzyński T., *4 Dywizja Piechoty 1919-1921*, [w:] *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808-1994. Zarys dziejów*. Praca zbior., Warszawa 1994.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Stawecki P., *Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, Białystok 2007, t. XLIV (jubileuszowy).
- Strutyński T., *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1930.
- Synoś J., *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1928.
- 16 Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cio letnią rocznicę istnienia 1919-1929*. Praca zbior., Grudziądz 1929.
- Szpręga A., *Organizacja Wojskowa Pomorza (Okręg Kaszubski)*, [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, pod red. K. Esden-Tempskiego, Toruń 1930.

- Taube K., Żukowski O., *Zarys historii wojennej flotylli rzecznych*, Warszawa 1931.
- Tomaszewski A., *Zarys historii 63 Toruńskiego Pułku Piechoty*, [w:] *Jednodniówka w 10-letnią rocznicę 63 PP Toruńskiego. 8 V 1919 – 8 V 1929*, Toruń 1929.
- Tomaszewski A., *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Turkiewicz J., *Zarys historii wojennej 12-go Pułku Ułanów Podolskich*, Warszawa 1928.
- Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809-1947*, pod red. A. Hławatego, Londyn 1982.
- Wiśniewski M., *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Witkowski R., *Hel na straży wybrzeża 1920-1939*, Warszawa 1974.
- Wojciechowski A., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowickich*, Warszawa 1929.
- Wojciechowski M., *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa-Poznań-Toruń 1981.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918*, Warszawa 1990.
- Wrzosek M., *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992.
- Wyszczelski L., *Kampania ukraińska 1920 roku*, Warszawa 2009.
- Wyzina W., *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1928.
- Zarzycki P., *10 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2005.
- Zarzycki P., *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000.
- Zarzycki P., *5 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001.
- Żołna J., *Zarys historii wojennej 42-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Żuralski J., *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1994.

* * *

- Военный энциклопедический словарь*. Редакционная коллегия: А. П. Горкин, В. А. Золотарев, В. Л. Манилов, В. И. Милованов, Москва 2002.
- Керсновский А. А., *История Русской Армии*, Москва 1999.

Niepublikowane

- Łękawski T., *Kronika 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, 1959 – bez miejsca wydania (zbiory Biblioteki Głównej UMK)*.

Morcinek R., Dowództwa brygad kawalerii, [w:] Spis władz wojskowych 1918-1921, Archiwum Wojskowe, Warszawa 1936 (maszynopis w zbiorach CAW).

Despite the fact that many years have passed since the events described below occurred and the literature on this problem¹ is quite rich, Polish historiography still lacks the complete and comprehensive discussion concerning the issue of the participation of the Polish armed forces in the operations of taking over the territories assigned to Poland by Germany under the provisions of the Versailles Treaty², which

¹ See: *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*. Collected work ed. by J. Pajewski with the cooperation of J. Krasucki, G. Labuda, K. Piwarski, Poznań 1963; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa-Poznań-Toruń 1981; G. Łukomski, *Problem „korytarza” w stosunkach polsko-niemieckich i na arenie międzynarodowej 1919-1939. Studium polityczne*, Warszawa 2000; *Półwysep Helski. Historia orężem pisana*. Collected work ed. by A. Drzewiecki, M. Kardas, Gdynia-Hel-Jastarnia-Władysławowo-Puck 2009. Moreover, some information concerning these issues is included in the monograph: J. R. Godlewski, W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982.

² Military and political aspects of these issues were dealt with by: P. Hauser, *Przejęcie obszarów byłego zaboru pruskiego przyznanych Polsce Traktatem Wersalskim*, „Dzieje Najnowsze”, 1973, R.V, No. 3. The article also includes the presentation of the literature of the subject matter published until this article appeared. Other authors who wrote about this subject include: B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; A. Smoliński, *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej i artylerii konnej podczas przejmowania ziem północnych przyznanych Polsce na mocy Traktatu Wersalskiego*, „Rocznik Grudziądzki”, 1998, vol. XIII; idem, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych jej na mocy Traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, [in:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914-1989*. Collected work ed. by A. Stachula, Słupsk 2002; idem, *Udział Wojska Polskiego w operacji przejmowania ziem północnej i zachodniej Wielkopolski oraz Śląska Średniego przyznanych Polsce na mocy traktatu w Wersalu (styczeń 1920 r.)*, „Przegląd Wielkopolski”, (Poznań) 2010, R. XXIV, No. 1 (87); idem, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem dawnych Prus Królewskich i Prus Księżęcych przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu (styczeń – luty 1920 r.)*, „Rocznik Grudziądzki”, (Grudziądz) 2011, vol. XIX; idem, *Wkroczenie Wojska Polskiego do Torunia w styczniu 1920 r.*, [in:] *Studia artyleryjskie*. Collected work ed. by M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2011; idem, *Udział byłych Wojsk Wielkopolskich w przejęciu północnej i zachodniej Wielkopolski w styczniu 1920 r.*, „Zeszyty Historyczne Muzeum Ziemi